" जप्येनापि च संसिद्ध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ मनु. २।८७।
इत्यनाश्रमिणामपि जपादिभिरेव विद्यासिद्धिः स्मर्यते ॥३७॥

विशेषानुग्रहश्च ।३।४।३८।

किञ्चानाश्रमिधर्मैर्जपोपवासदेवाराधनादिभिरपि विद्याया अनुग्रहः श्रुतावप्युपलभ्यते "तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यात्" (प्र० १।१०।) इति ।३८।

कस्तर्ह्युभयोर्विशेष इत्याशङ्क्याह—

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ।३।४।३९।

तुशब्दश्चोद्यनिवर्तकः। अतोऽनाश्रमित्वादितरदाश्रमित्वं ज्यायः। बहुज्ञानसाधनाधिकारित्वात् । शीघ्रमेव विद्योपलब्धिराश्रमवतः स्यादितिभावः। लिङ्गाच्च--"अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः।"संवत्सरमनाश्रमीस्थित्वा कृच्छ्रमेकं चरेत्" इत्याद्यनाश्रमिण आश्रमग्रहणोपदेशपरस्मार्तलिङ्गादनाश्रमिण आश्रमित्वं ज्यायः। मृतभार्यस्य गृहिणः पुनर्दारसंग्रहस्त्वापद्धर्म इति बोद्धव्यम् ॥३९॥

इति विधुराधिकरणम् ।

अथ तद्भूताधिकरणम् ।

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ॥३॥४॥४०॥

एवमनाश्रमिणो गार्हस्थ्यविधुरस्य ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्तीत्यभिहितम् । इदानीं नैष्ठिकवानप्रस्थपरिव्राजकानां स्वाश्रमेभ्यः

विषये तेषामपि प्रच्युतानां कर्माणि विद्यासाधनानि सन्ति न वेति विद्यासाधनानि विधुरकर्मवत्स्युरिति कानिचिज्जपादिरूपकर्माणि प्राप्तेऽभिधीयते—तद्भूतस्य तु नातद्भाव इति। नैष्ठिकाद्युत्तमाश्रमस्थस्यातद्भावोऽतथाभावोऽनाश्रमित्वेनावस्थानं न कथमपि सम्भवतीति। जैमिनेरपीत्यपिशब्दात्स्वस्य बादरायणस्य च सम्मतं दर्शितम्। ममसम्मतं जैमिनेरपि सम्मतमितिभावः। कुतः? तद्रूपाभावेभ्यो नियमात्। नैष्ठिकादिधर्माभावास्तेभ्यः शास्त्रैर्नियमनात् “ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासीतृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्” (छा० २।२३।१।) इति नैष्ठिकस्य नियमात्। “अरण्यमियात्ततो न पुनरेयात्” इति वैखानसस्य। तथा सन्न्यस्याग्निं न पुनरावर्तयेत्” (यजु. का.) इति परिव्राजकस्य नियमात्। तस्मादनाश्रमित्वेनावस्थानस्य नैष्ठिकादेरप्रमाणिकत्वान्न तेषां ब्रह्मविद्यायामधिकारः।४०।

यदि प्रमादान्नैष्ठिकादेः स्वधर्मात्प्रच्यवस्तर्हितत्प्रायश्चित्तमनुष्ठाय निष्कल्मषस्य तस्य विद्यायामधिकारः स्यादित्यत्राह—

नचाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ३।४।४१।

नैष्ठिकादीनामधिकारे यत्प्रायश्चित्तमभिहितं तदपि तद्भ्रष्टानां न सम्भवति। कुतः ? पतनानुमानात्तदयोगात्। स्वाश्रमधर्मप्रच्युतानां नैष्ठिकादीनां पतनस्मरणात् पतितानाञ्च प्रायश्चितस्यायुक्तत्वात्। “आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते द्विजः। प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महा इति। तस्मादुपकुर्वाणब्रह्मचारिविषयमाधिकारिकं प्रायश्चित्तमिति *४१॥

उपपूर्वमपीत्येके भावमशनवत्तदुक्तम् ।३।४।४२।

मतान्तरमुत्थापयति । एक आचार्यास्तूपपूर्वमुपपातकमिदं ब्रह्मचर्यप्रच्यवनमित्यभिधाय तत्र प्रायश्चितस्य भावं सत्वमेवाशनवदाहुः । यथा मध्वशननिमित्तकं प्रायश्चित्तमुपकुर्वाणनैष्ठिकयोरुभयोरपि विद्यते । तथान्यनिमित्तकमपि प्रायश्चित्तम् । तदुक्तम् "उत्तरेषां चैतदविरोधि" गौत० १।३।४।) एवञ्च ब्रह्मचर्यप्रच्युतौ प्रायश्चित्तस्य विद्यमानत्वात् कृतप्रायश्चितानाञ्च नैष्ठिकादीनां ब्रह्मविद्यायामप्यधिकारोऽस्ति ।४२।

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ३।४।४३।

तुशब्दः पूर्वमतं निवर्तयति । नैष्ठिकादीनां स्वाश्रमात्प्रच्युतिरुपपातकं महापातकं वेत्युभयथापि अकृतप्रायश्चित्ता वेत्युभयथापि ब्रह्मविद्याधिकारिभ्यो बहिर्भूता एव । कुतः? स्मृतेः। प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महा" (आग्नेय १६।५।२३।) इति । आचाराच्च—स्वधर्मप्रच्युतानां नैष्ठिकादीनां कृतप्रायश्चित्तानामपि वेदाध्यापने यज्ञादिकर्मणि च शिष्टाःपरिवर्जनं कुर्वन्तीति शिष्टाचारादपि। तस्मान्नाधिकारः स्वाश्रमधर्मभ्रष्टानां नैष्ठिकादीनां ब्रह्मविद्यायामिति सिद्धम् ।४३।

इती तद्भूताधिकरणम् ।

अथ स्वाम्यधिकरणम् ।

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः३।४।४४।

किमङ्गाश्रितोपासनानि यजमानानुष्ठेयान्याहोस्विदृत्विगनुष्ठेयानीति संशये किं युक्तम् ? यः कर्त्ता स फलभोक्तेति न्यायमनुसृत्य पूर्वपक्षमाह—स्वामिन इति । स्वामिनो यजमानस्यैवाङ्गाश्रितोपासना-

न्यनुष्ठेयानि । कुतः? तस्यैव फलश्रुतेरित्यात्रेय आचार्यो मन्यते।४४।

अत्र समाधत्ते-

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ३।४।४५।

ऋत्विगधिकृतस्यैवास्मिन्नुपासनेऽधिकारात् क्रतोरार्त्विज्यत्वेनैव तदङ्गोपासनमप्यार्त्विज्यमृत्विक्कर्तृकमेवेत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते। यजमानफलसाधनभूतस्य साङ्गस्य क्रतोर्निष्पादनाय यजमानेनर्त्विक् परिक्रियते। अतो यजमानपरिक्रीतर्त्विगनुष्ठितस्य कर्माङ्गाश्रितोपासनस्य फलं यजमानगामि भवतीति फलश्रुतेरप्यविरोधः।४५।

इति स्वाम्यधिकरणम्।

अथ सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम्।

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ३।४।४६।

बृहदारण्यके श्रूयते-"तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्याथ मुनिरमौनञ्च मौनञ्च निर्विद्याथ ब्राह्मणः"(बृ०३।५।११)इति। तत्र मौनं विधीयते नवेति विशयः।पूर्वतने वाक्ये बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्रैव विधिसमाप्तावत्र मौनं न विधीयते किन्तु पाण्डित्यं निर्विद्येति विहितस्यायमनुवादः। मौनपाण्डित्यशब्दयोश्च ज्ञानाभिधायकत्वादिति पूर्वः पक्षः

अत्रोच्यते-सहकार्यन्तरविधिरिति। यद्यपि यज्ञादिवद्बाह्यकरणैर्निदिध्यासनमननुष्ठेयं तथापि मानसजपादिवद्ब्रह्मासक्तचिंतनरूप-

स्य निदिध्यासनस्यान्तः करणधर्मत्वेन सम्भवत्येवात्र मौनस्य विधानम्। एवञ्चात्र पाण्डित्यं बाल्यं मौनञ्चेत्येतत्त्रितयमपि ब्रह्मविद्यायाः सहकार्यन्तरं विधीयते विध्यादिवत्। विधीयत इति विधिः। यज्ञदानादिक आश्रमधर्मः। आदिपदेन श्रवणमननयोर्ग्रहणम्। तद्वतोऽध्ययनजब्रह्मसामान्यज्ञानवतः श्रवणमननवतो वा तद्विशेषज्ञानप्राप्तावाश्रमधर्मवच्छ्रवणमननवच्च फलभूतब्रह्मसाक्षाद्दर्शने श्रवणमननद्वयापेक्षया तृतीयमिदं सहकार्यन्तरं निदिध्यासनात्मकं मौनमपूर्वं विधीयते। विद्यासहकारितयार्थप्राप्तयोरपि श्रवणमननयोर्यथा 'श्रोतव्यो मन्तव्य' इत्यत्र ग्रहणम्। तथात्रापि सहकार्यन्तरविधाने निदिध्यासनमेव विधीयत इत्यत आह—पक्षेणेति। निदिध्यासनपदस्य निरन्तरब्रह्मचिन्तनापरपर्यायस्य श्रवणमननाभ्यामत्यन्तोत्कृष्टत्वम्। अत एव पाण्डित्याद्भिन्नमेव मौनमत्र विधीयते तत्र पण्डा शास्त्राध्ययनजा शास्त्रीया ब्रह्मसामान्यधीस्तद्वान् पण्डितस्तत्कृतं श्रवणं पाण्डित्यं तन्निर्विद्य निश्चयेन प्राप्य बाल्येन बलभावेन ज्ञानबलभावेन मननेन बालस्य भावेन शुद्धान्तः करणेन वा स्थातुमिच्छेत् बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्याथ मुनिः मननशीलो ब्रह्मैकचिन्तनशीलस्तन्निदिध्यासनपरो भवेत् अमौनञ्च श्रवणमनने मौनञ्च निदिध्यासनं निर्विद्य तत्सिद्ध्यवस्थाम्प्राप्याथ ब्राह्मणो भवतीत्यर्थः। ब्राह्मणः श्रवणमननानन्तरं निदिध्यासनपरो भवेदिति भावः।३६।

ननु यदि सर्वाश्रमेषु मौनतृतीयसचिवा ब्रह्मप्राप्तिसाधनीभूता विद्योपदिश्यते कथं तर्हि "स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तते" (छा० ८।१५।१।) इति गार्हस्थ्येन यावदायुषं स्थितिः सम्भवतीत्याशङ्कायामाह—

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ३॥४॥४७॥

तुशब्दः शंकाव्यावर्तकः। सर्वेष्वाश्रमेषु विद्यायाः सम्भवात् सर्वेऽप्याश्रमिणः स्वाश्रमकर्मानुष्ठानं कुर्वन्तः परमात्मानं चिन्तयन्तः कैमुत्यन्यायेन ब्रह्मलोकं सम्पद्य न पुनरावर्तन्त इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं गृहस्थधर्मेणोपसंहार इति ।४७।

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ३।४।४८।

"तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयः" "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इत्यत्र "अथ मुनिरित्यत्र च वाक्ये "पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति" (बृ० ३।५।१।) इति परिव्राजकधर्मेणोपसंहारः सर्वाश्रमधर्मप्रदर्शनार्थः। कुतः ? मौनादिवदितरेषामप्याश्रमधर्माणां यज्ञदानतप आदीनामुपदेशात् । तस्मादत्र मौनं विद्यासहकारितया विधीयते ॥४८॥

इति सहकार्यन्तराविध्यधिकरणम् ।

अथानाविष्काराधिकरणम् ।

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ३॥४॥४९॥

" तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्" (बृ० ३।५।१)इत्यत्र ब्रह्मविदा स्वस्मिन् बाल्यमाविष्करणीयमिति श्रूयते। तत्र बालस्य क्रीडनादिकं सर्वं कर्म विदुषोपादेयमाहोस्वित्तद्वमानादिरहितत्वमेव विशेषकर्मेति संशयेऽविशेषादखिलं बालकर्मोपादेयमितिप्राप्तेऽभिधीयते—अनाविष्कुर्वन्निति । यथाबालः स्व-

भावशुद्धिपूर्वकं स्वाभिजनादिकमनाविष्कुर्वन् मानापमानौ परिहाय वर्तते तथा विदुषा वर्तितव्यम्। तदेव तस्य कर्म चोपादेयं न तु शौचाचाररहित्यं तिष्ठन्मुत्रोच्चारादिकमपि । कुतः? अन्वयात् । विद्यानुकूलानामेव बालकर्मणामन्वयात् । शौचाचाररहित्यादीनान्तु विद्या विरोधितयाऽनन्वयात् । तथाच श्रुतिः " नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः। नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् " (का. २।२४।) इति । "आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिरिति च ।४९।

इत्यनाविष्काराधिकरणम् ॥

॥ अथैहिकाधिकरणम् ॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ।३।४।५०।

किं विद्योत्पत्तिरिहैव जन्मन्युतामुष्मिन्नपीति संशये किं युक्तं ? इहैव जन्मनि विद्या ममास्त्विति कामनयाऽनुष्ठितैः कर्मभिरैहिकमेव विद्याजन्मेति प्राप्तेराह–ऐहिकमपीति । विद्यार्थमनुष्ठितं फलोन्मुखं कर्म प्रस्तुतमित्युच्यते । तेन कर्मणा प्रतिबन्धाभावे सत्यैहिकं विद्याजन्म भवति। प्रतिबन्धे सतित्वमुत्रापीत्यनियम एव नत्विहैवेति नियमः। कुतः ? तद्दर्शनात् । श्रुतौ प्रतिबन्धाप्रतिबन्धाभ्यामनियमस्य दर्शनात् । गर्भस्थ एव च वामदेवः प्रतिबुबुधे ब्रह्मभावमिति जन्मान्तरानुष्ठितस्य कर्मणः फलं जन्मान्तरे दर्शयति । सतिप्रतिबन्धे तु विद्योत्पत्तिर्दुर्लभा । " यदेव विद्यया करोति " (छा. १।१।१०)इत्युद्गीथविद्यावतः कर्मणोऽप्रतिबन्धस्य दर्शनात्।५०।

इत्यैहिकाधिकरणम् ।

अथ मुक्तिफलाधिकरणम्

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ।३।४।५१।

किं विद्यायामुत्पन्नायामिहैव जन्मनि मुक्तिर्जन्मान्तरे वेति संशये विद्योत्पत्तौ सत्यामिहैव मुक्तिर्भवतीति प्राप्तेराह–एवं मुक्तिफलानियम इति। यथा कर्मणां पौष्कल्ये इहैव विद्याजन्म भवति न चान्यथा। तथा सततस्मृतिरूपायां विद्यायां सत्यामिहैव जन्मनि ब्रह्मप्राप्तिरूपा मुक्तिरुपपद्यते। अन्यथा जन्मान्तरेऽपि सम्पद्यते। अतोऽनियमः। कुतः ? तदवस्थावधृतेः। "सत्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः" (छा०७।२६।२।) इति ध्रुवायाः स्मृतेरेव कर्मबन्धविमुक्तिहेतुत्वावधारणादिति सर्वमनवद्यम्। अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः।५१।

इति मुक्तिफलाधिकरणम्।

इति श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः।

समाप्तश्चायं तृतीयोऽध्यायः।

સમરીતિર્મહાતેજા: પરબ્રહ્મ સનાતન:।
જયતાજ્જાનકીનાથો વેદવેદ્યો મહામતિ:॥
Ankur Nagar

नमः श्रीरामाय ।

श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः।

अथावृत्यधिकरणम् ।

एतावता ग्रन्थेन चिदचितोर्ब्रह्मणः शरीरभूतयोःस्वरूपं चिद-चिद्विशिष्टस्याखिलहेयप्रत्यनीकानन्तकल्याणगुणसागरस्य परात्प-रस्य पुरुषोत्तमादिपदवेद्यस्य परब्रह्मणश्च स्वरूपमवधारितम् । एवं परमपुरुषानुभवलक्षणमोक्षैकफलकसहकारिकर्मकलापालङ्कृतं विद्या-पदवोध्यं ब्रह्मोपासनमपि गतेनैव ग्रन्थेन विचिन्तितम् । तदन्तः पातिप्रसङ्गानुमोदितमन्यपि विचारितम् । अथाधुनाऽस्मिन्नध्याये परमपुरुषार्थमोक्षरूपं विद्याफलमेव विविच्यते । तत्र प्रथमद्वितीया-भ्यां पादाभ्यां विद्यास्वरूपं फलञ्च तदुद्दिश्य विदुषः समुत्क्रमणप्र-कारश्च विचिन्त्यते । तृतीयचतुर्थाभ्यांश्चार्चिरादिमार्गस्य गतेश्च-निर्णयः समुपासनस्यान्तिमफलविचारश्च क्रियते । तत्रादिमेनानेना-धिकरणेन विद्यास्वरूपं विचार्यते ।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ।४।१।१॥

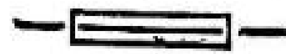
"आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः(बृ.४।५।६।)"ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" (मु०३।२।९।) " यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्" (मु० ३।१।३।) " तमेव विदित्वातिमृत्युमेति " (श्वे० ३।८।) इ-त्यादावौपनिषदेषु वाक्येषु ब्रह्मप्राप्तिसाधनतयाविहितं ध्यानवेदना-दिकं किं सकृदेव कर्तव्यम् ' आहोष्वित्तस्यावृत्तिरितिसंशये सकृ-त्कर्तव्यम् । कुतः? 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति ब्रह्मवेदनमात्रस्य तत्प्रा-प्तिहेतुत्वश्रवणादतो ज्योतिष्टोमादिवद्यथाश्रुतं सकृदेवकर्तव्यमिति-

प्राप्तेऽभिधीयते—आवृत्तिरसकृदुपदेशादिति । ध्यानवेदनाद्यभिहित-स्यावृत्तिः कर्तव्या । कुतः ? असकृदुपदेशात् " निदिध्यासितव्यः " (बृ० ४।५।६।) इति याज्ञवल्क्येनात्मदर्शनसाधनत्वेनासकृद्ध्यानकर्तव्यत्वोपदेशात् । निदिध्यासनपदस्यासकृद्ध्यानार्थकत्वात् । असकृन्निदिध्यासनमन्तरेण परमात्मसाक्षात्कारानुपपत्तेः । " सत्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः" (छा० ७।२६।२।) इत्यत्र सर्वग्रन्थिविप्रमोक्षहेतुत्वेन श्रुताया ध्रुवस्मृतेरपि ध्रुवत्वमचलत्वं तैलधारावदविच्छिन्नत्वमन्यथानुपपद्यमानं स्मृतेः सातत्यमुपपाद्य तदावृत्तिं ज्ञापयति । उपास्यविषयिणी स्मृतिरेव तत्र तत्रोपासनवेदनादिपदैरभिधीयते । वेदनोपासने च समानप्रकरणाधीतत्वात्समानार्थक एवेत्यावृत्तिः कर्तव्येति ।१।

लिङ्गाच्च ४।।१।।२।।

इतश्च वेदनादेरावृत्तिर्विधेया । यतः स्मृतेरयमर्थोऽवसीयते। " अनन्य चेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः। तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः। (गी०) " तद्रूपप्रत्यये चैका सन्ततिश्चान्यनिस्पृहा । तद्ध्यानं प्रथमै षड्भिरङ्गैर्निष्पाद्यते तथा । (वि. पु. ६।७।९१) इत्यादिका स्मृतिरत्रासकृदावृत्तिमेव वेदनादेरवगमयतीति ।२।

इत्यावृत्त्याधिकरणम् ।

अथात्मत्वोपासनाधिकरणम्

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ।।४।।१।।३।।

अथैवं ध्यानावृत्तिनिष्पत्त्यनन्तरं किं निदिध्यासनकाल उपास्यं

ब्रह्मोपासकेन स्वान्यत्वेनोपासनीयमाहोस्वित्स्वात्मनेति संदेहे स्वान्यत्वेनेति कुतः? "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" (श्वे० १।९।) "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः। (श्वे० ४।९।) "समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य" (श्वे० ४।७।) इत्येमादिश्रुतिभिः। अधिकं तु भेदनिर्देशात्" (ब्र० सू०) "नेतरोऽनुपपत्तेः" (ब्र० सू०) इत्यादिसूत्रैश्चोभयोर्भेदस्यावगमात्। अतो यथाशास्त्रमेव यथावस्थितं ब्रह्मोपास्यम्। नान्यथा। यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः। न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्" (गी.) इति भगवद्वचनविरोधात्। तस्मादन्यत्वेनोपास्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते—आत्मेति त्विति। तुशब्दोऽवधारणार्थकः। उपासकेन स्वात्मतयैवोपास्यं ब्रह्म। यथास्वीयशरीरस्यात्मोपासिता प्रत्यगात्मा तथोपासितुरप्यात्मा ब्रह्मेति ममात्मा ब्रह्मेत्येवमुपासीतेति तदर्थः। कथमवगम्यते? उपगच्छन्त्येवमेव पूर्वतनाः समुपासकाः। "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि" इत्युपासकस्य स्वरूपेण स्वभावेन भिन्नमपि ब्रह्माहमित्येवोपासका अभ्युपगच्छन्तीति। कथञ्च तदभ्युपगम इत्याह ग्राहयन्ति चेति। एवमेव श्रुतय उपासकानवबोधयन्ति। "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" (छा० ६।८।४।) "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः" (बृ० ३।७।२२) इत्यादिश्रुतयस्सर्वस्य चिदचिदात्मकस्य जगतः शरीरतया परमात्मनश्च तदात्मतया प्रतिपादयन्ति। यथा स्वशरीरं प्रति प्रत्यगात्मन आत्मत्वात् 'देवोऽहम्' मनुष्योऽहमित्यनुसन्धानं तथा परमात्मनोऽप्यात्मत्वादहमित्येवानुसन्धानम्। एतच्च "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि भगवो देवते" "अथ

योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योहमस्मीति न स वेद " (बृ० १।४।१०।) " सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनस्सर्वं वेदः' (बृ० ४।५।७।) इत्याद्यनेकश्रुतिभिरुपपादितम् । तथा चायमर्थः फलितः। स्वात्मनः स्वशरीरादाधिक्येनानुसन्धानम् । ततोऽप्याधिक्येनात्मशरीरस्य परमात्मनोऽनुसंधानमिति पार्थक्यमपि " पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा " (श्वे०१।६।) इति श्रुत्युपदिष्टमनुष्ठितम्भवति । तस्मादुपासकेनात्मतया ब्रह्मोपासनीयमिति ।३।

इत्यात्मत्वोपासनाधिकरणम् ।

अथ प्रतीकाधिकरणम् ।

न प्रतीके न हि सः ।४।१।४।

" मनो ब्रह्मेत्युपासीत " (छा०३।१८।१।) इत्येवमादिप्रतीकोपासनेषु संशयः । किं प्रतीके मनआदावात्मत्वबुद्धिः कर्तव्या, आहोस्विन्नेति । तत्र सर्वासूपासनासूपासनत्वसाम्याद् ब्रह्मणश्च स्वात्मत्वान्मनो ब्रह्मेति वचनेन मनआदीनां ब्रह्मरूपत्वादुपासकस्यात्मभूतब्रह्माभिन्नत्वान्मनआदावात्मबुद्धिः कर्तव्येति प्राप्तेऽभिधीयते—न प्रतीक इति । मनआदौ प्रतीके नात्मबुद्धिः कर्तव्या । तत्र हेतुर्न हि स इति । यतः स प्रतीको नह्युपासकस्यात्मा । प्रतीकोपासनेषु प्रतीकस्यैवोपासनमभिमतं न ब्रह्मणः । मनो ब्रह्मेति मनः सामानाधिकरण्येन ब्रह्मपदपाठस्तु मनआदौ ब्रह्मदृष्टिविशेषणार्थम् । अत्र प्रतीकोपासनं हिं अब्रह्मणि ब्रह्मदृष्ट्या भावनम् ।४।

अथैवं मनसि ब्रह्मदृष्टिरुत ब्रह्मण्येव मनोदृष्टिः कर्तव्येत्यत्राह—

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ४।१।५।

ब्रह्मणो मनआदिभ्य उत्कृष्टत्वान्मनआदिषु ब्रह्मदृष्टिरेव साधीयसी। निकृष्ट अमात्यादावुत्कृष्टराजत्वादिबुद्धेः सफलत्वस्य दृष्टत्वात् । राज्ञि ततो हीनस्यामात्यदृष्टेर्हानिकरत्वाच्च । तस्मापकृष्टेषु मन आदिषूत्कृष्टस्य ब्रह्मण एव दृष्टिः कर्तव्येति सिद्धम् ॥५॥

इति प्रतिकाधिकरणम् ।

अथादित्यादिमत्यधिकरणम् ।

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः।४।१।६।

" य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत " (छा० १।३।१।) इत्यादिषु कर्माङ्गोपासनेषु संशयः । किमादित्यादिषूद्गीथादिदृष्टिः कार्या, आहोस्विदुद्गीथादिषु कर्माङ्गेष्वादित्यादिदृष्टिरिति । तत्र पूर्वतनन्यायेनोत्कृष्टदृष्टिर्निकृष्टे कर्तव्येति नियमादुद्गीथादीनां कर्मरूपत्वेनफलवत्त्वादफलेभ्य आदित्यादिभ्य उत्कृष्टत्वादादित्यादिषूद्गीथादिदृष्टिरिति प्राप्तेऽभिधीयते—आदित्यादिमतयश्चाङ्ग इति। चोऽवधारणार्थकः । कर्माङ्ग उद्गीथादावादित्यादिमतयो दृष्टय एव कर्तव्याः । कुतः? उपपत्तेः। यथा प्रोक्षणादिना संस्कृतेषु व्रीह्यादिषु प्रकृतेन कर्मणाऽपूर्वरूपं फलमुत्पद्यते । तथादित्यादिदेवतादृष्टिभिः संस्कृतेषु कर्माङ्गेषूद्गीथादिषु प्रकृतस्य कर्मणः फलाधिक्यलक्षणासमृद्धिरुत्पद्यते। आदित्यादिदेवताराधनेन कर्मणां फलजनकत्वमन्यथा नेति अत आदित्यादिदृष्टिरेवोद्गीथादिष्विति ।६।

इत्यादित्यादिमत्यधिकरणम् ।

अथासीनाधिकरणम् ।

आसीनः सम्भवात् ।४।१।७।

पूर्वत्र मोक्षसाधनतया यदुपासनं वेदनध्याननिदिध्यासनादिपदबोध्यं विहितं तत्तिष्ठन्नासीनः शयानो गच्छन् वाऽनियमेनानुतिष्ठेदुत नियमेनासीन एवेति संशये मनोधर्मत्वादुपासनस्य शरीरस्थितेरनियम इति प्राप्तेऽभिधीयते । आसीन इति । आसीन एवोपासनं विदध्यात् । कुतः? सम्भवात् । समानप्रत्ययपरम्परालक्षणस्योपासनस्यासीन एवोपासके सम्भवात् । नहि तिष्ठतः पुंसः सम्यगुपासनं सम्भवति शरीरधारणप्रयोजकप्रयत्नापेक्षया चित्तविक्षेपात् । न वा गच्छतोऽनेकधा वस्तुदर्शनेन चित्तस्य चाञ्चल्यात् । शयानस्य निद्राप्रसङ्गात् । तस्मान्नासाग्रदृष्टिः सन्नासीन एवोपासनं कुर्यात् ॥७॥

ध्यानाच्च ॥४॥१॥८॥

निदिध्यासितव्यः" (बृ.४।५।६।) "ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः" (मु.) इत्यादिश्रुतिभ्य उपासनस्य ध्यानरूपत्वात् ध्यानस्य च विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहलक्षणस्यानन्यचेतस्त्वेन ब्रह्मैकसततचिन्तनात्मकस्यासीनेष्वेव सम्भवादासीन एवोपासीत इति ।८।

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥४॥१॥९॥

"ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्यायतीव द्यौर्ध्यायतीवापो ध्यायन्तीव पर्वता ध्यायन्तीव देवमनुष्याः" (छा. ७।६।१।) इत्येवमादीनां श्रुत्युक्तानां ध्यानोपचारवतां पृथिवीपर्वतादीनां यद-

चलत्वं दृश्यते तदपेक्ष्य ध्यायमानस्याचलत्वमावश्यकम् । तच्चासीनस्यैव सम्भवति । तस्मादासीन एवोपासीतेति ॥९॥

स्मरन्ति च ॥४॥१॥१०॥

" शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ गी० ६।११ ।
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः।
उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये । गी. ६।१२।

इत्यासीनस्यैव परमात्मनः योगाख्यं ध्यानं स्मरन्ति गीताचार्या इति ।१०।

तच्च ध्यानमासीनेन कुत्रदेशे कदा कर्तव्यमित्यत आह–

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ।४।१।११।

यत्र देशे काले वा चित्तस्यैकाग्रता सजातीयप्रत्ययप्रवाहोन्मुखता भवेत्तत्रैवोपासीत । कुतः?। प्राच्यादिदिशो नदीतीरादिदेशस्य ब्रह्ममुहूर्तादिकालस्य च विशेषरूपेणाश्रवणात् । "समे शुचौ शर्कराविह्नवालुकाविवर्जिते" इति वचनन्तु चित्तस्यैकाग्रतानिरूपकमेव देशमभिधत्ते ।११।

इत्यासीनाधिकरणम् ।

अथाप्रायणाधिकरणम् ।

आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ।४।१।१२।

एतन्मोक्षसाधनमुपासनमेकस्मिन्नेवाहन्यनुष्ठेयमाप्रायणादहरहर्वेति विशये कियत्कालमेव ध्यानमभ्यस्य पुनस्त्यजेत्तावताप्याहृत-

स्योपासनस्य सम्पादितत्वादिति प्राप्तेऽभिधीयते—आप्रायणादिति। आमरणादावृत्यानुष्ठेयमुपासनम्। कुतः ? तत्रापि हि दृष्टम्। उपासनमारभ्याप्रायणान्मध्ये यः कालस्तत्रापि हि दृष्टमुपासनम् "स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते" (छा०८।१५।१) इत्याप्रायणमुपासनावृत्तिः कर्तव्येति।१२।

इत्याप्रायणाधिकरणम्।

अथ तदधिगमाधिकरणम्।

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेष विनाशौ तद्व्यपदेशात्।४।१।१३।

अतीतेन ग्रन्थेनावशिष्टं विद्यास्वरूपमेव विचारितम्। अथ तत्फलमिदानीं चिन्त्यते। तत्र ब्रह्मविदो विद्याफलतो विरुद्धफलस्याघस्य क्षयो भवति नवेति संदेहः। न भवति। कुतः? "नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि" (ब्र० वै० प्र० ख० २७।७०।)

इति प्राप्तेऽभिधीयते—तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशाविति। ब्रह्मविद्याप्राप्तौ तद्बलादुत्तरपूर्वयोरघयोरश्लेषविनाशौ सम्भवत एव। कुतः? तद्व्यपदेशात्—व्यपदिशन्त्येवमेव श्रुतयः। "यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवं विदि पापं कर्म न श्लिष्यते" (छा०४।१४।३) इत्युत्तरस्याघस्याश्लेषम्। तथा "तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" (छा० ५।२४।३) "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" (मु० २।२।८।) इति च पूर्वसञ्चितस्याघस्य विनाशञ्च व्यपदिशन्ति। न च "नाभुक्तं क्षीयते कर्म" इत्यस्य विरोध इति वाच्यम्। तस्य

व फलोत्पत्तौ दार्ढ्याभिधायकत्वात् । अश्लेषविनाशप्रतिपादका-
नाञ्च वचसां कर्मणि या फलोत्पत्तिशक्तिरस्ति तस्या विनाश-
सामर्थ्यमुत्पत्त्यवरोधसामर्थ्यञ्च विद्यायामस्तीत्यभिप्रायः । एवञ्चो-
भयोर्भिन्नविषयत्वान्न विरोधः । केचित्तु ' नाभुक्तं क्षीयते कर्म '
तिवचनं प्रारब्धपरम् । तस्य च भोगादेव क्षय इत्याहुः। अत्र दुरित-
कर्मणां फलानुकूलाशक्तिश्च भगवदननुकम्पैव । तस्याश्च भगवद्भ-
जनादिरूपया भगवत्प्रियतमया विद्यया निवारणमुत्पत्तेरवरोधश्चेत्य-
न्यत्र विस्तरः ॥१३॥

इति तदधिगमाधिकरणम् ।

अथेतराधिकरणम् ।

इतरस्याप्येवमश्लेषः पाते तु ॥४॥१॥१४॥

उक्तन्यायं पुण्याश्लेषविनाशेऽप्यतिदिशति–इतरस्याप्येवमिति । एवं पापाश्लेषविनाशवत् पापादितरस्य पुण्यस्याप्यश्लेषविनाशौ स्याताम् । पुण्यस्यापि विद्याफलमोक्षविरोधित्वेन दुष्कृतसाम्यात् । पुण्यविनाशस्यापि व्यपदेशाच्च–" तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते " (कौ० १।४) उभे हैवेष एते तरति " (बृ० ४।४।२२।) " तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय " (मु०) इति । एवं विदुष उत्तरपूर्वयोः पुण्यपापयोः शरीरान्तरहेतुभूतयोर्विद्याप्रभावेणाश्लेषविनाशाभ्यां प्रारब्धकर्मणश्च भोगेनैव क्षयाद्देहपातेऽवश्यं मुक्तिरित्याह पाते त्विति। तु शब्दोऽवधारणार्थकः ।१४।

इतीतराधिकरणम् ।

अथानारब्धकार्याधिकरणम्

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥४॥१॥१५॥

पूर्वं ब्रह्मविद्यया पूर्वकर्मणां सर्वेषां विनाश उक्तः। स किं प्रारब्धकर्मसहितानां भवत्युत प्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तानामितिसंदेहे "क्षीयन्तेचास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे" इत्यविशेषेण सर्वकर्मणां क्षयश्रवणात्सर्वेषां कर्मणां क्षय इतिप्राप्तेऽभिधीयते । अनारब्धकार्ये इति । न आरब्धं न निष्पादितं कार्यं शरीरं याभ्यां पुण्यपापाभ्यां ते अनारब्धकार्ये अप्रवृत्तफले पूर्वे विद्योत्पत्तेः पूर्वतने अनादिकालतः संचिते पुण्यपापे । एवकारः प्रारब्धकार्यव्यवच्छेदार्थः। न तु प्रारब्धकार्ये विद्ययाविनश्यत इत्यर्थः। कुतः? तदवधेः " तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथसंपत्स्ये"(छा० ६।१४।२।)इतिदेहपातावधि श्रवणादित्यर्थः। तथा च ' तस्य तावदेवे ' ति विशेषश्रुत्यनुसारेण ' क्षीयन्ते चास्य कर्माणी 'त्यस्या अविशेषश्रुतेर्नयनात् प्रारब्धकार्यव्यतिरिक्तयोरनादिसंचितपूर्वपुण्यपापयोर्विद्यया विनाश उपपद्यते नत्वारब्धकर्मणोरित्यवधेयम् ।१५।

इत्यनारब्धकार्याधिकरणम् ।

अथाग्निहोत्राद्यधिकरणम् ।

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ।४।१।१६।

आदिना यज्ञदानतपसां ग्रहणम्। तेषां विद्यासाधनत्वश्रुतेः। पूर्वमनारब्धकार्याणां कर्मणां विद्यया विनाशोऽभिहितः। इदानीमग्निहोत्रादिरूपाणां नित्यानामाश्रमधर्माणामप्यनारब्धकार्यत्वात्तेषां विद्यया

विनाशो भवति नवेति सन्देहे । अनारब्धकार्यत्वाविशेषादग्निहोत्रादीनामपि विद्यया विनाशः स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते—अग्निहोत्रादीति । धर्मान्तरेभ्यो विशेषणार्थस्तुशब्दः । अग्निहोत्रादिकं कर्म तु तत्कार्यायैव विद्याकार्यायैव । कुतः? तद्दर्शनात्ः। "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन" (बृ०४।४।२२।) इत्येवमादिश्रुतिष्वग्निहोत्रादीनां विद्यासाधनत्वदर्शनात् । अतो विद्योत्पत्त्यर्थमहरहरप्यग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठेयमन्यथा वर्णाश्रमधर्मविलोपे कल्मषमानसस्य विद्योत्पत्तिरेव न स्यादतो विद्यार्थत्वेन तदनुष्ठानमावश्यकम् ॥१६॥

ननु यद्यग्निहोत्रादिकं विद्योदयैकफलं तदा "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्" इति वचनं किंविषयकमित्यपेक्षायामाह—

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ।४।१।१७।

अतोऽग्निहोत्राद्याश्रमधर्मस्वरूपायाः साधुकृत्याया अन्यापि ह्यस्ति साधुकृत्या । या च विद्याधिगमात्पूर्वोत्तरयोरुभयोरपि पुण्यकर्मणोर्बलवत्कर्मावरूद्धफलिका । तद्विषयकमेवेदमेकेषां शाखिनां वचनम् । अतो न दोषः ।१७।

यदेव विद्ययेति हि ।४।१।१८।

"यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति" (छा० १।१।१०।) इत्युक्तं ह्युद्गीथविद्यायाः फलं कर्मान्तरप्रतिबन्धाभावरूपम् । तस्मात्प्रतिबद्धफलायाः साधुकृत्याया एव सुहृत्प्रयानमिति ।

इत्यग्निहोत्राद्यधिकरणम् ।

अथेतरक्षपणाधिकरणम् ।

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पद्यते ।४।१।१९।

पूर्वविचारिताभ्यामश्लेषविनाशशालिभ्यां पुण्यपापाभ्यामितरे आरब्धकार्ये पुण्यपापे किं विद्योपार्जितशरीरावसाने आहोस्वित्तच्छरीरावसाने शरीरान्तरावसाने अपि वेत्यनियम इति सन्देहः। तत्र "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये" (छा० ।६।१४।२।) इति श्रवणान्मुक्तिशरीरावसाने एवेति पूर्वः पक्षः।

अत्राभिधीयते—भोगेन त्वितरे इति। तु शब्दः पूर्वपक्षनिवर्त्तकः। इतरे त्वारब्धकार्ये पुण्यपापे प्रारब्धफलोपभोगेन विनाश्य विद्वान्तत्फलभोगानन्तरमेव ब्रह्म सम्पद्यते 'तस्य तावदेव चिर' मित्यादिश्रुतेः। भोक्तव्ये पुण्यपापे चैकशरीरभोग्यफलके यदि स्यातां तर्हि तच्छरीरान्ते ब्रह्मसम्पद्यते' यदि तु बहुशरीरभोग्यफलके स्यातां तदा बहुशरीरान्ते सम्पद्यते परं भोगेनैवारब्धकार्ये पुण्यपापे क्षपयित्वेति नियम इति सर्वमवदातम् ।१९।

इतीतरक्षपणाधिकरणम् ।

इति श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः।

સમરીતિર્મદાતેજા: પરબ્રહ્મ સનાતન: |
ડયતાડજા નવી નાશે વેદવેદ્યો મહામતિ: ||
Ankur Nagpal

श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

अथ वागधिकरणम् ।

अतिक्रान्ते पादे विद्याधिगमेन भोगेन च पुण्यपापे विनाश्य भोगायतनं देहमपहाय ब्रह्मविद्ब्रह्म सम्पद्यते। तत्र कथं सम्पद्यत इत्यपेक्षायामर्चिरादिमार्गेण परं पदं गत्वेति वक्तुं प्रथममुत्क्रान्तिप्रकारं चिन्तयति–

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ४।२।१।

इदमाम्नायते—"अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम्" (छा० ६।८।६।) तत्र 'वाङ्मनसि सम्पद्यते' इत्यत्र संशयः। किं वाग्वृत्तेर्मनसि सम्पत्तिरुत वृत्तिमत्या वाच इति। किं युक्तम्? वाग्वृत्तेरेव सम्पत्तिः कुतः? वाचो मनसः कार्यत्वाभावेन तत्र वाक्स्वरूपसम्पत्त्यनुपपत्तेः। तात्पर्यानुपपत्त्या वाक्छब्दस्य वाग्वृत्तौ लक्षणया तस्या एव मनसि सम्पत्तिरुपपद्यत इति प्राप्तेऽभिधीयते—वाङ्मनसीति। वागेव मनसि सम्पद्यते संयुज्य तिष्ठतीत्यर्थः। कुतः? दर्शनात्। दृश्यते हि स्वापादिषु वागिन्द्रिय उपरतेऽपि मनसः प्रवृत्तिः। वाग्वृत्तेः सम्पत्तावप्येतदुपपद्यत इत्यत आह शब्दाच्चेति। श्रुतौ 'वाङ्मनसि सम्पद्यते' इति वाच एव सम्पत्तिरभिधीयते न वृत्तिमात्रस्य। न हि तदानीं वृत्तिमात्रसम्पत्तौ स्वरूपेण वागिन्द्रियस्य सद्भावे किमपि प्रमाणमुपलभ्यते। यत्तु वाचो मनसोऽकार्यत्वान्नोपपद्यतेसम्पत्तिरिति तन्न सम्पत्तिरत्र संयोगमात्रं न तु लयो येनोक्तदोषः स्यात्।१।

अत एव सर्वाण्यनु ।४।२।२।

यतो मनसि वाङ्न लयः किन्तु संयोगः । अत एव वाचमनु मनसोऽनुपादानत्वेऽपि सर्वेन्द्रियाणां तत्र श्रुत्युक्ता सम्पत्तिरुपपद्यते तस्मादुपशान्ततेजा अपुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैरिति ।२।

इति वागाधिकरणम् ।

अथ मनोधिकरणम

तन्मनः प्राण उत्तरात् ।४।२।३।

एवं 'मनः प्राणे' (बृ० ६।८।६।) इत्युत्तरवाक्ये किं सर्वेन्द्रियसम्पत्त्याधारस्य मनसः प्राणे लयो भवति संयोगमात्रं वेति विशये 'अन्नमयं हि सोम्य मनः (छा० ६।२।४।) इत्यत्र मनसोऽन्नविकारत्वश्रवणादन्नस्य च 'ता अन्नमसृजन्त' (छा० ६) इत्यब्विकारत्वश्रवणात् आपोमयः प्राणः' (छा०६।६।५।) इति प्राणस्याप्प्रकृतिकत्वात्तेन 'मनः प्राणे' इति प्राणशब्दस्य प्राणकारणभूतास्वप्सु लक्षणया स्वप्रकारणभूतासु परम्परया मनसः सम्पत्तिर्लय एवेति प्राप्तेऽभिधीयते-तन्मनः प्राण इति । मनस आहंकारिकत्वादाकाशकार्यत्वाच्च प्राणस्याप्सुलक्षणागौरवाच्च न प्राणे लय उपपद्यते । "अन्नमयं हि सोम्य मनः" 'आपोमयः प्राणः' इति मनःप्राणयोरन्नादिभिश्चाप्यायनमात्रत्वं तस्मान्मनसः प्राणे संयोग एवेति ।३।

इतिमनोऽधिकरणम् ।

अथाध्यक्षाधिकरणम्।

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ।४।२।४।

‘प्राणस्तेजसी’ त्युत्तरवाक्ये किंप्राणस्य तेजसि सम्पत्ति-रुत जीव इति संदेहे ‘प्राणस्तेजसि’ इति श्रुतेस्तेजस्येवेति प्राप्तेऽ-भिधीयते—सोऽध्यक्ष इति। स प्राणः, अध्यक्षे “सकारणं करणा-धिपाधिपः” इति सर्वकरणाध्यक्षे जीवे सम्पद्यते। कुतः? तदुपग-मादिभ्यः। “एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमाय-न्ति” (बृ०४।३।३८।) इति प्राणस्य जीवोपगमोऽभिधीयते। एवं “तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति” (बृ०४।४।२।) इति च। “कस्मि-न्नुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठास्यामि” (प्र० ६।३।) इति श्रुतिर्जीवेन सह प्राणस्य प्रतिष्ठामपि बोधयति। तथा च प्राणो जीवेन प्राक्संयुज्य तेन सह तेजसि सम्पद्यते। नन्वेवं ‘प्राणस्तेजसि’ इति साक्षाच्छ्रुतेर्विरोध इति चेन्न, प्राणस्या-ध्यक्षसंयोगेऽपि गङ्गया संयुज्य यमुनायाः सागरगमनेऽपि ‘यमुना सागरं गच्छति’ इतिवत् ‘प्राणस्तेजसि’ इति व्यपदेश उपपद्यत एव। सोऽध्यक्ष इत्यस्य ‘प्राणस्तेजसि’ इति श्रौतवाक्यसामञ्ज-स्याय च ‘मुख्य प्राण एवेन्द्रियाणां प्राणपदवाच्यानां सङ्गम इत्य-र्थस्तु न शङ्कनीय एव। अनेकश्रुतीनां वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥४॥

इत्यध्यक्षाधिकरणम्।

अथ भूताधिकरणम्

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥४॥२॥५॥

पूर्वसूत्रेण जीवसम्परिष्वक्तस्य प्राणस्य तेजसि सम्पत्तिरभिहिता। सा च सम्पत्तिस्तेजोमात्र आहोस्वित्समवेतेषु सर्वेषु भूतेष्विति। सर्वेषु भूतेषु सम्पद्यते जीवसचिवः प्राण इति। कुतः? तच्छ्रुतेः "पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयः" (बृ.४।४।५) इत्यात्मनः सर्वभूतमयत्वश्रवणात्।५।

ननु क्रमेण सम्पत्तावपि 'पृथिवीमय' इत्यादिश्रुतिः सङ्गच्छत इत्यत्राह—

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥४॥२॥६॥

न क्रमेणैकस्मिन् सम्पत्तिरुपपद्यते। एकैकस्य सृष्ट्यादिकरणासामर्थ्यात्। यतो दर्शयतश्चासामर्थ्यं श्रुतिस्मृती। "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकस्य करवाणि" (छा. ६।३।२।३) इति श्रुतिः। "नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना। नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृतस्नशः। समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः। महदाद्याविशेशषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते" (वि० पु० १।२।६२।६३।) इति। तस्माद्भूतान्तरमिलितस्यैव तेजसोऽत्र ग्रहणमिति।६।

इति भूताधिकरणम्।

(अथासृत्युपक्रमाधिकरणम् ।)

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥४॥२॥७॥

किमिदमुत्क्रमणं ब्रह्मविदोऽन्यस्य च समानमाहोस्विदन्यस्यैवेति संशयेऽन्यस्यैवेति। कुतः ? ब्रह्मविदस्त्वत्रैवामृतत्वश्रवणादुत्क्रमणाभावात् । तथा च श्रुतिः "अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" (का०२।६॥१४॥) इति ।

अत्राऽभिधीयते*समाना चाऽसृत्युपक्रमादिति । ब्रह्मविदोऽप्यासृत्युपक्रमादुत्क्रान्तिः समानैव। आसृत्युपक्रमादित्यस्य प्राङ्नाडीप्रवेशादित्यर्थः। नाडीप्रवेशस्तु ब्रह्मविदोऽपि गमने श्रूयत एव– "शतं चैका हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभि निस्सृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति" (का०२।६।१६) इति नाडीप्रवेशः श्रूयते। बृहदारण्यके च "तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः" (बृ०४।४।२) इति श्रूयते । तत्र "शतं चैके' ति श्रुत्यभिहितसुषुम्नानाडीद्वारा प्राणप्रयाणस्य प्रकृतश्रुत्यापि मूर्ध्नोवेत्यनुमोदितस्य ब्रह्मविदभिप्रायकत्वात् । चक्षुरादिभ्यः" प्राणगतिस्त्वन्याभिप्रायेति गम्यते अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते"(का०२।६।१४।) इत्यस्य का गतिरित्यत आह–अमृतत्वञ्चानुपोष्येति । चोऽवधारणे। करणकलेवरादिसम्बन्धवेलायामेवोत्तरपूर्वाघयोर्यस्त्यागः स एवामृतपदव्यपदेश्यः। दुःखहेतुभूतस्याघस्य विनाशे दुःखानुभवाभावादमृतत्वप्राप्तिरेवेति भावः। एतच्च तच्छ्रुतिपूर्वार्धेन स्पष्टीक्रियते "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः। इति हृदयाधिष्ठितसुख-

दुःखहेतुभूतपुण्यपापप्रमोकानन्तरमेवामृतत्ववचनम् । श्रौतस्यात्रेत्यादिवाक्यस्य ब्रह्मविदो विद्यासमये कर्मक्षयानन्तरं विमुक्तिदशायाम् योऽयं ब्रह्मानुभवस्तं प्राप्नोतीत्यर्थः। प्रतिपादितं चैतद्विस्तरेण जन्मादिसूत्र इत्यत्र संक्षेपः ।७।

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥४॥२॥८॥

अपरित्यक्तदेहसम्बन्धस्यैवामृतत्वमिति। अपीतिर्देशविशेषमाश्रित्य या ब्रह्मप्राप्तिरूपावस्था । आतदवस्थं देहसम्बन्धलक्षणः संसारो व्यपदिश्यते " तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये " (छा०६।१४।२।) धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि " (छा० ८।१३।१) इत्यादिश्रुतिभिरिति ।८।

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः।४।२।९।

ब्रह्मविदोऽपि क्रममुक्तौ सूक्ष्मशरीरसम्बन्धोऽस्त्येव। कथमवगम्यते ? प्रमाणतस्तथोपलब्धेः। अर्चिरादिमार्गेण गमने ' तं प्रतिब्रूयात्' (कौ० १।२) इति चंद्रमसा संवादश्रवणात् । तस्मात्सूक्ष्मशरीरसम्बन्ध उपलभ्यत एव ।९।

नोपमर्देनातः ॥४॥२॥१०॥

अतः " यदा सर्वे प्रमुच्यन्त " इति श्रुतिर्न शरीरसम्बन्धस्योपमर्देनामृतत्वमभिधत्ते ।१०।

अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा ।४।२।११।

सत्येव सूक्ष्मदेह उपलभ्यमान एष ऊष्मास्यैव सूक्ष्मदेहस्यैव धर्मः । मरणानन्तरं स्थूलदेह ऊष्मणोऽनुपलब्धिर्भवति । ततश्च क्वचिदुपलब्धिः सूक्ष्मशरीरेण सहैव ब्रह्मविद उत्क्रान्तिं द्योतयतीति । अत आसृत्युपक्रमादृब्रह्मविदोऽन्यस्य च समानमुत्क्रमणमिति ।११।

ब्रह्मविद उत्क्रान्तिर्नोपपद्यत इति भूयस्सश्चोद्य समाधत्ते—

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्स्पष्टो ह्येकेषाम् ।४।२।१२।

ननु बृहदारण्यके पूर्वमविदुष उत्क्रान्तिमभिधाय "प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मण इति तु कामयमानः" (बृ०४।४।६।) इत्यविद्वद्विषयं समाप्य "अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" (बृ० ४।४।६।) इत्यनया ब्रह्मविदउत्क्रान्तेः प्रतिषेधादिति चेन्न, शारीरात्—शरीराध्यक्षाज्जीवात्प्राणानामुत्क्रान्तिरत्र प्रतिषिध्यते। न तु शरीरात्। पूर्वत्र 'अथाकामयमानः' इति ब्रह्मविदो जीवस्यैव श्रुतिरतस्तस्यैव 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ती' त्यनेन परामर्शः। एवं तस्येत्यत्र तच्छब्देन विद्वज्जीवस्तदुत्तरषष्ठ्या च तस्यैव जीवस्य सम्बन्धोऽभिधीयते। उत्क्रमणस्यापादानताऽपि शारीर एव सान्निध्यात् न तु शरीर इति। सम्बन्धमात्राभिधायिन्याः षष्ठ्याश्चापादानत्वमपि बोध्यते 'नटस्य शृणोती' तिवत्। अस्मिन्नर्थे न विवादः स्पष्टो ह्येकेषाम्—"योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति" (बृ०४।४।६।) इति माध्यन्दिनाः शारीरमेवापादानमामनन्ति। अयम्भावः। ब्रह्मविदः शरीरत्यागसमय एव ब्रह्मसम्पत्तिः 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये" इत्यभिहिता—तदा प्राणवियोगोऽपि सम्भवति। सञ्जातप्राणवियोगस्य त्वर्चिरादिमार्गेण गमनं ब्रह्मप्राप्तिश्च नोपपद्येते। अतो ब्रह्मविदो ब्रह्मप्राप्तेः प्राङ्न प्राणानामुत्क्रान्तिरिति प्रपञ्चितश्चैतज्जन्मादिसूत्रेऽतोत्र संक्षेपः।१२।

स्मर्यते च ॥४॥२॥१३॥

"ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम्। ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम्" (याज्ञवल्क्य० अ० प्र० १६७) इति ब्रह्मविदो मूर्धन्यनाड्योत्क्रमणम् स्मर्यते ।१३।

इत्यासृत्युपक्रमाधिकरणम् ।

अथ परसम्पत्त्यधिकरणम् ।

तानि परे तथा ह्याह ।४।२।१४।

पूर्वत्र करणप्राणसहितस्य जीवस्य समुत्क्रान्तिसमये तेज आदि भूतसूक्ष्मेषु सम्पत्तिरभिहिता। तानि पुनर्जीव सहितानि भूतसूक्ष्माणि स्वफलभोगाय यथास्थानमुपयान्ति, आहोस्विद्ब्रह्मणि सम्पद्यन्त इति संशयः। तत्र यथाकर्म यथाविधं फलोपभोगार्थमेवोपयान्तीति प्राप्तेऽभिधीयते–तानि पर इति ।तानि सजीवानि भूतसूक्ष्माणि परस्मिन्नात्मन्येव सम्पद्यन्ते । उक्तार्थं श्रुतिं प्रमाणयति तथाह्याहेति । 'तेजः परस्यां देवतायाम्' (छा० ६।८।६।) इति। सुषुप्तौ सति सम्पन्नस्य दुःखाभावः सुखानुभवश्च 'सुखमहमस्वाप्समिति। तथात्रापि परदेवतासम्पन्नस्य दुःखाभावः सुखानुभवश्चानुमीयते। श्रुत्यनुगुणैव व्यवस्था सम्पादनीयेति भावः ।१४।

इति परसम्पत्त्यधिकरणम् ॥

अथाविभागाधिकरणम् ।

अविभागो वचनात् ॥४॥२॥१५॥

किमियं परमात्मनि सम्पत्तिः 'पृथिव्यप्सु लीयत' इति पृथि-

त्यादीनां जलादिकारणापत्तिरेवाहोस्वित् 'वाङ्मनसि सम्पद्यते' इति वदविभागस्वरूपतेति विशये सर्वकारणस्वरूपपरमात्मनि कारणरूपैवेति प्राप्तेऽभिधीयते अविभाग इति। विभागप्रतियोगिसंयोगोऽविभाग इति परमात्मना विलक्षणसंयोगरूपेयं सम्पत्तिरिति वैलक्षण्यमात्र पृथग्व्यवहारानर्हत्वमेव । कुतः? वचनात्। 'वाङ्मनसि सम्पद्यते' इत्यतः संयोगार्थकस्य सम्पद्यतेस्सर्वत्रान्वयात्। 'तेजः परस्यां देवताया' मित्यत्राप्यन्वयः। सम्पद्यतेश्चात्र विलक्षणसंयोगार्थकत्वम्पूर्वमेव निर्णीतमिति।१५।

इत्यविभागाधिकरणम्।

अथ तदोकोऽधिकरणम्।

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ।४।२।१६।

'समाना चासृत्युपक्रमा'दित्यनेन ब्रह्मविदामन्येषाञ्चोत्क्रान्तिः समानोक्ता। एवं "शतं चैका हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका। तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतिविष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति" (का० २।६।१६।) इत्यस्यां श्रुतावप्युत्क्रातिरभिधीयते। तत्रायं संशयः। किं ब्रह्मविदः शताधिकया मूर्धन्यया नाड्यैवोत्क्रमणमविदुषश्चान्याभिरेवेत्ययं नियमः सम्भवति न वा। न नियमः सम्भवतीति। कुतः? अनेकनाडीषु मूर्धन्यनाडीविवेकस्याऽसम्भवादविशेषेणाभिधानाच्चेतिप्राप्तेऽभिधीयते–शताधिकयेति । ब्रह्मवि-

दस्तु शताधिकया मूर्धन्ययैव नाड्योत्क्रमणमन्यस्याविदुषो नाड्यन्त-रेणैवेति नियमः।

ननु नाडीविवेकाभावात्कथं मूर्धन्ययैवेति नियम इत्यत आह-विद्यासामर्थ्यादिति ।

परमात्मोपासनरूपविद्यासामर्थ्यात् परमात्मशेषत्वानुसन्धा-नाच्च स उपासकः परमात्मनानुगृहीतो भवति । एवञ्च परमात्मानु-ग्रहेणैव तस्य तच्छेषभूतस्य जीवस्य निवासस्थानं हृदयं अग्रे ज्व-लनं प्रकाशनं यस्य तथा भवति । अत एव तेन प्रकाशितद्वारो ब्रह्मवि न्मूर्धन्यां सुषुम्नाख्यां नाडीमवगच्छति तया चास्य गमनमुपपद्यते।१६।

इतितदोकोऽधिकरणम् ।

अथ रश्म्यनुसाराधिकरणम् ।

रश्म्यनुसारी ॥४॥२॥१७॥

अथ मूर्धन्यनाड्या निर्गतो ब्रह्मविद्रश्मिभिरूर्ध्वमुपयाति। तत्रेदं श्रूयते " अथ यत्रैतस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरू-र्ध्वमाक्रमते " छा० ८।६।५।) इति । अत्र प्रकारान्तरेणापि गतिः सम्भवत्याहोस्विद्रश्म्यनुसारेणैवेति संशये रश्म्यनुसारेणैवेति निय-मासम्भवात्प्रकारान्तरेणापि । श्रुतेस्तु पक्षान्तरे चारितार्थ्यम् ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते-रश्म्यनुसारीति । रश्म्यनुसार्येव ब्रह्म-विद्गच्छत्यूर्ध्वम् । कथमवगम्यते । ' एतैरेव रश्मिभिः' इत्येवका-रेणावधार्यते । पाक्षिकप्राप्तावेवकारो व्यर्थः स्यात् । तस्माद्रश्म्य-नुसारेणैव ब्रह्मविदो गमनम् ।१७।

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वा-
दर्शयति च ।४।२।१८।

नन्वहनि हृदयनाडीसूर्यरश्मिसम्बन्धस्य सत्त्वादहन्येव मृतो रश्म्यनुसारी सूर्यम्प्राप्योर्ध्वं गच्छति रात्रौ तु तत्सम्बन्धस्यासत्त्वान्न रश्म्यनुसारित्वमुपपद्यते । कुतस्तरां तदूर्ध्वगमनमिति चेन्न, नाडीरश्मिसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात् रात्रावपि रश्म्यनुसारित्वेनादित्यं प्राप्य तद्द्वारा ब्रह्मप्राप्त्युपपत्तेः। दर्शयति च नाडीरश्मिसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वं श्रुतिः—'अमुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः'(छा० ।८।६।२।) इति । ननु रात्रौ रश्मय एव न भवन्ति कुतस्तदनुसारेण गमनमिति चेन्न, निदाघादौ रात्रावप्यूष्मोपलम्भाद्रश्मिसद्भावस्तदानीमप्यस्त्येव । क्वचिच्च शैत्याभिभवादुष्मणोऽनुपलम्भादिति चकारः प्रमाणान्तरसंग्रहार्थकः । तस्माद्रात्रावपि मृतो ब्रह्मविद्रश्म्यनुसारेणादित्यमुपसङ्गम्य ब्रह्म प्राप्नोतीति ।१८।

इति रश्म्यनुसाराधिकरणम् ।

अथ दक्षिणायनाधिकरणम्

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ।४।२।१९।

दक्षिणायने मृतस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मप्राप्तिरस्ति न वेति सन्देहः। न ब्रह्मप्राप्तिः। कुतः? "अथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितृणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमससायुज्यं गच्छति" (तै. ना. ५२) एवं चन्द्रमस्सायुज्यमुपगतानां 'तस्मिन्यावत्सम्पातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते' (छा०५।१०।४।) इति पुनर्निवर्त्तनश्रवणात् । अत एव

ब्रह्मोपासनवतां भीष्मादीनामुत्तरायणकालस्य प्रतीक्षापीतिहासप्रन्थेषूपपद्यते। अतो न ब्रह्मप्राप्तिरिति प्राप्तेऽभिधीयते। अतश्चायनेऽपि दक्षिण इति। अतः सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वादेव दक्षिणायने मृतस्यापि ब्रह्मविदोऽस्त्येव ब्रह्मप्राप्तिः। पितृयाणमार्गेण चन्द्रमण्डलप्राप्तानामविदुषामेव 'पुनर्निवर्तनम्' न तु ब्रह्मविदः। कुतः ? 'तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति' (तै० न० ५२) इति तत्रैव वाक्यशेषात्। प्रक्षीणकर्मबन्धस्य ब्रह्मविदस्त्वर्चिरादिमार्गेण गतिमभिधाय 'तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति' (छा०५।१०।२।) इति ब्रह्म प्राप्तिःश्रूयते। दक्षिणायने तस्य मृतस्य तु चन्द्रलोकावाप्तिः विश्रमार्थमेवेति बहुश्रुतिप्रमाणानुरोधाद्योज्यम्। भीष्मादिमहात्मनान्तूत्तरायणकालस्य प्राशस्त्यबोधनार्थमेव तथाचार इति ।१९।

ननु स्मृतिषु 'यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः। प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ' (गी० ८।२३।) 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्। तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः' (गी०८।२४।) इत्यादिना कथमुत्तरायणकालस्यैवानावृत्तौ हेतुताभिहितेत्यत्राह—

योगिनः प्रति स्मर्येते स्मार्ते चैते ।४।२।२०।

अथ "तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षम्" (छा० ५।१०।१।) इति क्रमेणार्चिरहः शुक्लपक्षादिप्राप्तेः श्रवणात्। नह्येकस्य एतद्यौगपद्येन सम्भवत्यतोऽग्न्यादेः कालपरत्वानुपपत्तेः कालशब्दस्य कालाभिमानिन्यामातिवाहिकदेवतायां लक्षणाकरणात्। 'सन्दिग्धन्तु वाक्यशेषा' दिति न्यायेनोपक्रमे संदिग्धार्थकस्य कालशब्दस्य 'शुक्लकृष्णे गती ह्येते' 'नैते सृती पार्थ ! जानन्योगी मुह्यति कश्चन' (गी० ८) इत्युपसंहारश्रुत'सृती'पदा-

तुसारेण नेतव्यत्वात् । एते शुक्लकृष्णे गती स्मार्त्ते स्मृतिविषय-
भूते चिन्तितव्ये योगाङ्गत्वेन प्रतिदिनं स्मरणाय योगिनः प्रति
स्मर्यते श्रीगीताचार्येण 'नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ' (गी ८) इति । तस्मा
न्मुमूर्षुं प्रति नात्रकालनियमनमिति ।२०।

इति दक्षिणायनाधिकरणम् ।

इति श्रीभगवद्रामानन्दप्रणीते शारीरकमीमांसाया
आनन्दभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ।२।

॥ अथार्चिराधिकरणम् ॥

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ।४।३।१।

एवमतीतेन ग्रन्थेन ब्रह्मविद उत्क्रान्तिरभिहिता । इदानीमा ब्रह्मप्राप्तेस्तस्याध्वा विचार्यते । तत्रानेकधा श्रुतिषु सोऽध्वा समाम्नायते । यथा छान्दोग्ये—"तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽह्नः" (छा०५।१०।१।) इत्यर्चिरादिक एकः। पुनस्तत्रैवाष्टमे प्रपाठके 'अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते' (छा०८।६।५।) इति भिन्न एव । 'यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति' (बृ० ५।१०।१।) इति पुनरन्यः। 'स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं सआदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम्' (कौषी० १।३।) इत्यपरः। 'सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति' (मु० १।२।११।) इति चापरः। तत्रायं विशयः समुदेति । किमेभिर्नाना श्रुतिषु प्रभिन्नरूपेण प्रतिपादितैरध्वभिरुपासकोऽनियमेन गच्छत्याहोस्विदनेकविशेषणविशिष्टेन तत्र तत्र प्रतिपादितेनैकेनैवार्चिरादिनाध्वनेति । तत्र प्रकरणभेदात्प्रकारभेदाच्च भिन्ना एवैते सर्वेऽप्यध्वान इति सर्वैरेवानियमेनोपासनाद्यनुष्ठानभेदादब्रह्मविद्गच्छति । तथैव प्रतिपादितत्वादिति प्राप्तेऽभिधीयते—अर्चिरादिनेति । अनेकविशेषणविशिष्टोऽर्चिरादिरेक एवाध्वा सर्वत्र प्रतिपाद्यते । अतः सर्वे हि ब्रह्मविदोऽर्चिरादिनाऽध्वनैव गच्छन्ति । कुतः? तत्प्रथितेः। तस्यैव बहुश्रुतिषु प्रसिद्धेः। न च प्रकरणभेदा-

मार्गभेदः। सर्वासां मार्गपराणां श्रुतीनामैक्यात्। प्राप्तव्यस्य ब्रह्मण एकत्वाच्च। अन्यत्र श्रुतानां पदानामन्यत्रोपसंहारेण सर्वासामेकवा-क्यतोपपत्त्यैकस्यैवार्चिरादिमार्गस्य प्रतिपादकत्वनिष्पत्तेः। तस्माद्ब्रह्म-प्राप्तेरेक एवार्चिरादिलक्षणोऽध्वेति सिद्धम्।१।

इत्यर्चिराद्यधिकरणम्।

अथ वाय्वधिकरणम्।

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥४॥३॥२॥

इदानीमर्चिरादिमार्गस्य विभिन्नासु श्रुतिषु क्रमभेदउपलभ्यते। तस्य व्यवस्था क्रियते। तत्र छान्दोग्ये "मासेभ्य संवत्सरं संवत्स-रादादित्यम्" (छा० ४॥१५॥५॥) इति श्रूयते। बृहदारण्यके "मा-सेभ्य देवलोकं देवलोकादादित्यम्" (बृ०६।२।१५।) इति पञ्चमा-ध्याये "यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति" (बृ० ५।१०।१) एवं श्रूयते। तत्र संशयः। किं वायुशब्देन देवलोक-शब्देन चैकार्थस्यैव प्रतिपाद्यत्वादुचितक्रमेण ब्रह्मविद् गच्छत्याहो-स्वित् संवत्सरादूर्ध्वं देवलोकं गत्वा वायुलोकमिति। किम्प्राप्तम्? अविशेषाद्यथेष्टम्। इति प्राप्तेऽभिधीयते। वायुमब्दादिति। संव-त्सरादूर्ध्वं वायुमभिगच्छतीति। कुतः? अविशेषविशेषाभ्याम्। देव-लोकशब्दो हि देवानां लोकमित्यविशेषेण व्याख्यानेन वायुमेवाह। तथान्यत्र 'स वायुमागच्छति' (बृ० ५।१०।१।) इति विशेषेण रूपेण वायुमाचष्टे। तस्मादेवलोकवायुशब्दाभ्यामविशेषविशेषाभ्यां वायुरे-वाभिधीयते। अतः संवत्सरात्परं वायुमेवाभिगच्छतीति।२।

इति वाय्वधिकरणम्।

अथ वरुणाधिकरणम् ।

ताडितोऽधि वरुणः सम्बन्धात् ।४।३।३।

" स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम् " (कौषी० १।३।) इति श्रूयते । तत्र संशयः। किं वरुणादीनां पाठमनुसृत्य वायोः परं निवेश आहोस्विद्विद्युत ऊर्ध्वमेवेति संशये पाठस्यावैयर्थ्याय कुत्रापि निवेशस्त्वावश्यकस्तत्र विद्युतः ऊर्ध्वं निवेशाऽसम्भवात् । कुतः ? ' तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयति ' इति तडित्पुरुषस्यैव ब्रह्मप्रापकत्वश्रवणात् । तत्रावकाशाभावेन वायोरूर्ध्वं वरुणादीनां निवेश इति प्राप्तेऽभिधीयते—तडितोऽधिवरुण इति । तडित ऊर्ध्वमेव वरुणो निवेशनीयः। कुतः? सम्बन्धात् । तडितो मेघस्थत्वादुभयोः सम्बन्धस्तस्मात् । पाठावैयर्थ्याय क्वचिदपि निवेशनीयेऽबलीयांसमर्थक्रममनुसृत्य विद्युतोऽधि वरुणो निवेशनीयः। तत ऊर्ध्वमिन्द्रादीनामन्यत्रश्रुतानां निवेशः। 'आगन्तूनामन्ते निवेश' इति न्यायमनुसृत्येति । ततश्चायं क्रमः सम्पन्नः नाडीरश्मिप्रवेशानन्तरमर्चिषमर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षादुत्तरायणमासांस्तेभ्यः संवत्सरं संवत्सराद्वायुं वायोरादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो वैद्युतं वैद्युताद्वारुणं वारुणादैन्द्रमैन्द्राद्धातृलोकं धातृलोकाद्विरजां तत्र स्नात्वा श्रीसाकेतलोकद्वारमिति ।३।

इति वरुणाधिकरणम् ।

अथातिवाहिकाधिकरणम् ।

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ।४।३।४।

किमेतेऽर्चिरादयोऽध्वनश्चिह्नभूता अथवा भोगस्थानानि आहोस्विद्ब्रह्मप्रेप्सूनामातिवाहिका इति संशयेऽध्वचिह्नभूताश्चैते । कुतः ? लौकिकोपदेशवन्निर्दिष्टत्वात् । अथवा भोगस्थानान्येव । कुतः ? अग्निलोकादिशब्दानां दर्शनात् । इति प्राप्तेऽधीयते—आतिवाहिका इति । ब्रह्मविदामतिवहनकर्तारश्चैते परमात्मना नियुक्ता देवताविशेषाश्चैतेऽर्चिरादयः। कुतः? तल्लिङ्गात् । गच्छतां जनानां गमयितृत्वमेवातिवाहिकत्वम् । तच्च 'स एनान्ब्रह्मगमयती' त्युपसंहारवाक्ये स्पष्टमेव दृश्यते । एतदनुरोधेन पूर्वतनानामप्यातिवाहिकत्वं सिद्धम्। अर्चिरादिशब्दानाञ्चार्चिराद्यभिमानिनिदेवतापरत्वमिति प्रागेवाभिहितम् ।४।

ननु वैद्युतस्यैव पुरुषस्य 'स एनान् ब्रह्म गमयति' इति श्रुतेर्ब्रह्मप्रापकत्वदर्शनात् कथमन्येषामुपरितनानामातिवाहिकत्वमित्यत्राह—

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः।४।३।५।

वैद्युतेन विद्युल्लोकादागतेन अमानवेनैवातिवाहिकेन विद्युत उपरिष्टाद् ब्रह्मविदामाब्रह्मप्राप्तेर्गमनम् । कुतः? तच्छ्रुतेः। 'स एनान् ब्रह्म गमयति' इति तस्यैवाब्रह्मप्राप्तेर्गमयितृत्वश्रुतेः। वरुणादीनामातिवाहिकत्वममानवानुग्राहकतयेति सुगमम् ॥५॥

इत्यातिवाहिकाधिकरणम् ।

॥ अथ कार्याधिकरणम् ॥

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ।४।३।६।

ब्रह्मविदामर्चिरादिमार्गेण गमनमर्चिरादिमार्गस्य स्वरूपञ्च प्रदर्शितम् । इदानीमेतद्विचार्यते । किमयमर्चिरादिको गणः कार्यं हिरण्यगर्भन्तदुपासीनान् गमयति उतपरं ब्रह्मैव ब्रह्मोपासीनान् । आहोस्वित्प्रत्यगात्मानं ब्रह्मात्मकतयोपासीनान् परंब्रह्मेति सन्देहे कार्यमुपासीनानेव कार्यं हिरण्यगर्भं गमयतीति बादरीराचार्यो मन्यते । कुतः ? अस्य परिच्छिन्नहिरण्यगर्भोपासकस्य देशविशेषस्थस्य तत्प्राप्त्यर्थतया गत्युपपत्तेः । सर्वगतस्य सर्वात्मभूतस्य परब्रह्मणः प्राप्तये गत्यनुपपत्तेरिति भावः ।६।

विशेषितत्वाच्च ॥४॥३॥७॥

पुरुषोऽमानव एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति " (बृ० ६।२।१५।) इति श्रुतिस्थबहुवचनान्तेन लोकशब्देन गन्तव्यस्य ब्रह्मणो विशेषितत्वात् । "प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये " इति कार्यब्रह्मणः सभा वेश्मप्राप्त्यनुसन्धानाच्च तत्रैव गतिरुपपद्यते ।७।

अथैवं ' स एनान् ब्रह्म गमयति ' इति निर्देशः कथं ब्रह्माणं बोधयेदित्यत्राह ।

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥४॥३॥८॥

' यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम् ' (श्वे० ६।१८।) हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वम् ' इति हिरण्यगर्भस्य प्रथमजन्यत्वेन ब्रह्मसामीप्यात् ब्रह्मशब्देन व्यपदेश उपपद्यते ॥८॥

ननु हिरण्यगर्भप्राप्तस्य 'आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन' (गी. ८।१६।) इति शास्त्रेण पुनरावृत्तिरभिधीयत इति कथ

मर्चिरादिना गतस्य ' तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति ' (का०२।६।१६।) इत्यमृतत्ववचनमुपपद्यतामित्यत्राह–

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ।४।३।९।

कार्यस्य ब्रह्मलोकस्यात्यये नाशे सति तदध्यक्षेण तल्लोकस्वामिना हिरण्यगर्भेणाधिकारिणा सह तत्रैवाधीतविद्यो विद्वान् अतो हिरण्यगर्भलोकात्परं ब्रह्म प्राप्नोति। कुतः? अभिधानात्। ' ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे' (मु० ३।२।६) इति श्रौताभिधानादिति ।९।

स्मृतेश्च ।४।३।१०।

" ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् " (कू० पु० १ ख० १२।२६७।) इति स्मृतेश्च कार्यब्रह्मोपासकानर्चिरादिगणो नयतीत्यवगम्यते ।१०।

एवं बादरिमतमुक्त्वा जैमिनिमतमभिधत्ते।

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ।४।३।११।

' स एनान् ब्रह्मगमयति ' इत्यादौ ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव ब्रह्मणि मुख्यत्वात्परमेव ब्रह्म गमयत्यर्चिरादिको गण इति जैमिनिराचार्यो मन्यते। तात्पर्यानुपपत्तौ हि लक्षणा भवति। नात्र गमनानुपपत्तिर्यतो लक्षणा स्यात्। परब्रह्मणः सर्वगतत्वेऽपि ब्रह्मविदो देशविशेषगमन एव मोक्षनियमात्। ब्रह्मलोकपदेन न तावद्धिरण्यगर्भलोकः शक्योऽवगन्तुम्। तत्र ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति कर्मधारयसमासस्यैव निषादस्थपतिन्यायेन सिद्धान्तितत्वात्। परब्रह्मणः सत्यसंकल्पस्य च तादृशाः स्वेच्छाविरचिता अप्राकृताश्च दिव्यलोका अपि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रतिपाद्यन्त इति ।११।

दर्शनाच्च ।४।३।१२।

"एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" (छा०८।३।४।) इति श्रुतिर्दर्शयति मूर्धन्यनाड्या निस्सृतस्यार्चिरादिना ब्रह्मप्राप्तिम् ।१२।

न च कार्ये प्रत्यभिसन्धिः ।४।३।१३।

यश्चार्चिरादिना गतस्य कार्यब्रह्मणि प्रत्यभिसन्धिः 'प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये' इत्यनया श्रुत्यावगम्यते । सोऽपि परस्मिन्नेव ब्रह्मणि ज्ञेयः । न च कार्ये हिरण्यगर्भे । कुतश्चैतत् । तस्याभिसन्धातुः 'यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानाम्' (छा०८।१४।१।) इति वाक्यशेषे सर्वात्मभावाभिसन्धानात् । अतोऽर्चिरादिको गणः परमेव ब्रह्मोपासीनं नयतीति जैमिनिमुनेर्मतम् ।१३।

तदेवं जैमिनेर्मतम्प्रदर्श्येदानीं स्वमतेन सिद्धान्तमाह भगवान् बादरायणः—

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च ॥४॥३॥१४॥

अर्चिरादिको गणोऽप्रतीकालम्बनान् प्रतीकालम्बनव्यतिरिक्तान् नयतीति भगवान् बादरायण आचार्यो मन्यते । प्रतीकालम्बनान् कार्यब्रह्मोपासकानेव वा नयतीति न नियमः। किन्तु ये परं ब्रह्मोपासते ये च प्रत्यगात्मानं प्रकृतिवियुक्तस्वरूपं ब्रह्मात्मकमुपासते—तथा भूतान्नयतीति नियमः । कथमिदमवगम्यते ? उभयथा च दोषात् । कार्यमुपासीनानिति पक्षे "अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" (छा० ८।३।४।) इत्यस्याःश्रुतेर्व्याकोपः । परमेवोपासीनानिति पञ्चाग्निविदोऽपि गमनदर्शनात् 'तद्य इत्थं विदु'रित्यादिश्रुतेर्व्याकोप इत्युभयथापि दोषात् । तस्मात्पूर्वोक्त एव नियमः। अत्र दृष्टान्तमाह

तत्क्रतुश्चेति । " यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति " (छा०३।१४।१।) " तं यथा यथोपासते " इति न्यायात् यथोपासकस्तथैव प्राप्नोति । एवञ्च प्रकृतिवियुक्तस्य ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धानस्यैव सर्वथोपादेयत्वं तत्क्रतुन्यायात्सिद्ध्यतीति सिद्धान्तः १४।

विशेषञ्च दर्शयति ॥४॥३॥१५॥

नामादिप्राणपर्यन्तप्रतीकोपासकानां फलविशेषमेव श्रुतिर्दर्शयति "यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति" (छा०७।१।५) इति। अतः परब्रह्मोपासकान् प्रत्यगात्मानञ्च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासीनांश्चार्चिरादिको गणो नयतीति सिद्धम् ।१५।

इतिकार्याधिकरणम् ।

इति श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये चतुर्थाध्यायस्यः तृतीयपादः ।

श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः।

अथ सम्पद्याविर्भावाधिकरणम्

सम्पद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् ।४।४।१।

एवं ब्रह्मविदोऽर्चिरादिना पुनरावृत्तिवर्जितं गमनं तेन च ब्रह्मप्राप्तिमभिधाय मुक्तानामैश्वर्यनिर्णय इदानीं क्रियते। तत्रेदं श्रूयते— " एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते " (छा० ८।१२।२।) अत्र संशयः। किं परज्योतिरुपसम्पन्नस्य कर्मसाध्यदेवादिरूपाभिनिष्पत्तिवत् ब्रह्मविद्यासाध्येन केनापि रूपेण सम्बन्धोऽनया श्रुत्याभिधीयते आहोस्वित्स्वाभाविकस्य स्वरूपस्यैवाविर्भाव इति । तत्र साधनानां सा-

ध्यनिष्पादकत्वदर्शनात् कर्मसाध्यदेवादिरूपसम्बन्धवद्विद्यासाध्येन रूपेण सम्बन्ध एवेति प्राप्तेऽभिधीयते सम्पद्याविर्भाव इति । कर्मफलस्यानित्यत्वेन तद्दृष्टान्तस्यात्रानवकाशात् । अत्र तूपासनरूपविद्यया कर्मरूपाविद्यातिरोहितस्यात्मस्वरूपस्य तिरोधाननिवृत्त्या स्वाभाविकरूपस्याविर्भावो भवत्यतोऽयं प्रत्यगात्माऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसम्पद्याविद्यातिरोधानविरहितं स्वाभाविकस्वरूपाविर्भावरूपं विद्याफलं प्राप्नोति नत्वपूर्वाकारोत्पत्तिरूपम् । कुतः ? स्वेन शब्दात् । 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति रूपविशेषणेन स्वेनेति कथनेनागन्तुकरूपपरिग्रहस्य व्यावर्तनाद् ।१।

ननु स्वरूपस्य नित्यप्राप्तत्वात्कः पुनः पूर्वावस्थातो विशेषो येन 'उपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति वचनं सार्थकं स्यादित्यत्राह–

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥४॥४॥२॥

'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इत्यनेन कर्मसम्बन्धतत्कृतदेहादिसर्वानर्थविनिर्मुक्तः स्वाभाविकेन रूपेण समवस्थित उच्यते । पूर्वन्तु अवस्थात्रयकलुषितः संसारी चेति विशेषः कर्मरूपाविद्याकृतं यदात्मस्वरूपस्य तिरोधानं तन्निवृत्तिपूर्वकं यः स्वाभाविकस्वरूपस्याविर्भावः सः 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इति वाक्यविषयः । कुतश्चैतद्विज्ञायते तत्राह–प्रतिज्ञानात् । "य आत्मापहतपाप्मा विजरः" (छा० ८।७।१।) इति प्रकृत्य 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इत्यनेनाविद्यासम्बन्धकृतजरामृत्युशोकादिसकलदोषविनिर्मुक्तस्यात्मनोऽन्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वञ्चाभिधाय यस्तादृशमात्मानं विजानाति "स सर्वांश्चलोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्" (छा०८।७।१।) इति तादृशात्मस्वरूपविदः सर्वलोकसर्वकामप्राप्तेः

प्रतिज्ञानात् । तस्मादत्र परंज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिः कर्मसम्बन्धनिर्मुक्तिरूपा मुक्तिरेवाभिधीयते स्वाभाविकस्वरूपाविर्भावः स एवास्य जीवात्मन इति ।२।

ननु यस्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिरुक्ता तस्य तत्स्वरूपं किंशब्दवाच्यं किंलक्षणश्चेत्यपेक्षायामाह—

आत्मा प्रकरणात् ।४।४।३।

अयमात्मा स्वरूपेणापहतपाप्मत्वादिगुणक एव । कुतः? प्रकरणात् । "यआत्मापहतपाप्माविजरो विमृत्युर्विशोकः" (छा.८।७।१) इति प्रकरणादवगम्यते । अयमाशयः,। कर्मसंज्ञयाऽविद्यया तिरोहितस्वरूपः संसारीत्युच्यते । स एव ब्रह्मविद्ययास्माच्छरीरात्समुत्थायार्चिरादिना परज्योतिरुपसम्पद्याविद्यातिरोधाननिवृत्त्याविर्भूतस्वरूपो मुक्त इत्युच्यते । अस्य चात्मनोऽपहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वान्ता ये गुणा ये च ज्ञानानन्दादयो गुणास्ते संसारदशायां तिरोहिता आसन् । ततस्त एव गुणा विद्यया विनष्टे कर्मबन्धे परज्योतिरुपसम्पन्नस्याविर्भवन्ति ।

तथा चोक्तम्—' यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः ।
दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ।। वि.ध.१०४।५५।
यथोदपानकरणात्क्रियते न जलाम्बरम् ।
सदेव नीयते व्यक्तिमसतः सम्भवः कुतः? ।वि० ध० १०४।५७
तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः।
प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते ।वि०ध०१०४।५७
इति । तस्मात्सम्पद्याविर्भाव इति युक्तमुक्तम् ।३।

इति सम्पद्याविर्भावाधिकरणम् ।

अथ अविभागेनदृष्टत्वाधिकरणम् ।

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥४॥४॥४॥

किमयं परंज्योतिरुपसम्पद्य प्रक्षीणकर्मबंधः प्रत्यगात्मा ब्रह्म-विभागेन तिष्ठत्याहो स्विदविभागेनेति संशये 'पृथगात्मानं प्रेरि-तारं च मत्वाजुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति । (श्वे०।१।६) इति स्वस्मात्पृ-थङ्मत्वा सेवितात्परमात्मनः पृथक्त्वेन जीवस्थितेःसत्वात् ब्रह्म-विभागेनावतिष्ठत इति प्राप्तेभिधीयते—अविभागेनेति । 'अजो ह्येको जुषमाणोऽनु शेते' (श्वे०।४।५) इति जीवस्याजत्वेन नित्य-त्वात् । 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा' 'अयमात्मा ब्रह्म' 'य आत्मनि तिष्ठ-न्नात्मनोऽन्तरः' (बृ० ३।७।२२) इत्याद्यासु श्रुतिष्वात्मपरमात्मनोर्व्या-प्यव्यापकत्वनियम्यनियन्तृत्वश्रवणाद्व्याप्यनियम्यस्वरूपस्थितिप्रवृ-त्योस्तद्व्यापकनियन्त्राधीनत्वोपपत्तेः। व्याप्यस्य व्यापकापृथक्सिद्धेश्च व्याप्यव्यापकयोरविभागेन स्थित्युपपत्तेस्तस्माद् 'अहं ब्रह्मास्मि' इति व्यपदेशादविभागेनैव तिष्ठतीति ।४।

इत्यविभागेन दृष्टत्वाधिकरणम् ।

अथ ब्राह्माधिकरणम्

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः॥४॥४॥५॥

पूर्वं परं ज्योतिरुपसम्पद्य निवृत्तावविद्यातिरोधानस्यात्मनः स्व-रूपाविर्भावो भवतीत्यभिहितम् । तत्र येन स्वरूपेणाविर्भूय तिष्ठति तत्स्वरूपं मतभेदेन विचार्यते । किमयं जीवोऽपहतपाप्मत्वादिना-विर्भूय तिष्ठति, उत चैतन्यस्वरूपेणाहोस्विदविरोधादुभयस्वरूपेणाहो स्विदविरोधादुभयस्वरूपेणेति संशये जैमिनिराचार्यस्तु ब्राह्मेणा

पहतपाप्मत्वादिना स्वरूपेणेति मन्यते । कुतः? उपन्यासादिभ्यः । दहरवाक्यावगतापहतपाप्मत्वादयो हि ब्रह्मगुणाः प्रजापतिवाक्येऽप्यात्मनो गुणतया 'य आत्मापहतपाप्मेत्यारभ्य' सत्यसंकल्पः' इत्यन्तेन वाक्येनोपन्यस्यन्त इति । तस्मात्प्रत्यगात्मनः स्वरूपतो गुणतश्चापहतपाप्मत्वादिकमेवोपपद्यते न विज्ञानमात्रस्वरूपत्वमिति जैमिनेर्मतम् ।५।

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः।४।४।६।

"एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव" (बृ०४।५।१३) इत्याद्यनेकश्रुतिभ्यः प्रत्यगात्मनस्तदात्मकत्वात्प्रज्ञानघनात्मकत्वाच्चैतन्यमात्रस्वरूपत्वात् । चिति तन्मात्रेण रूपेणायमवतिष्ठत इत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते ।६।

एवं मतद्वयम्प्रदर्श्य बादरायणो भगवान् स्वमतं सिद्धान्तयति—

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः।४।४।७।

एवमपि—आत्मनो विज्ञानमात्रस्वरूपत्वाङ्गीकारेऽपि तत्र अपहतपाप्मत्वादीनां प्रकरणावगतानां गुणानामविरोधं बादरायणो भगवान् मन्यते । कुतो विज्ञायते । उपन्यासात्पूर्वभावात् । 'अपहतपाप्मे' त्यादिश्रौतवचनोपन्यासात्प्रमाणात् । पूर्वेषामपहतपाप्मत्वादिगुणानामपि भावाद्विद्यमानत्वात् । चेतनस्वरूपविरोधिपाप्मत्वादिदुष्टगुणनिषेधेनापहतपाप्मत्वादीनां चेतनस्वरूपप्रकाशकानां गुणानामविरोधादिति भावः। तदेवमपहतपाप्मत्वादीनां स्वरूपधर्मतया नाविद्यापरिकल्पितत्वम् । उभयोर्वास्तविकत्वेव विनिगमनाविरहादुभयगुणवत्त्वमेव । यथा च रसनेन्द्रियेणावगतस्य कृत्स्नस्य सैन्धवघनस्य रसमयत्वेन चक्षुराद्यवगततद्रूपकाठिन्यादिभिर्न विरोधः । तथैव 'कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' इति वाक्यावगतेनात्मनो विज्ञान-

घनस्वरूपेण 'य आत्मापहतपाप्मा' इत्यादिवाक्यावगतापहतपाप्मत्वादिधर्माणामविरोध इति ।७।

इति ब्राह्माधिकरणम् ।

अथ संकल्पाधिकरणम् ।

संकल्पादेव तच्छ्रुतेः ॥४॥४॥८॥

एवं ब्रह्मोपसम्पत्त्यनन्तरं मुक्तात्मनोऽपहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वान्तगुणकत्वमाविर्भवतीत्यमिहितम् । इदानीं स एव मुक्तात्मा सांकल्पिकान्विषयाननुभवतीति छान्दोग्येऽभिधीयते । "स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा" (छा० ८।१२।३) इत्यादिना। अत्रायं संशयः। किं मुक्तात्मप्रयत्नान्तरजन्येयं स्त्र्यादीनामुपस्थितिराहोस्वित्परमात्मनइवसंकल्पादेवेति । तत्र लोके कार्यमात्रस्य तत्तत्पुरुषप्रयत्नजन्यत्वदर्शनादस्यामपि मुक्तात्मनः प्रयत्नान्तरसाध्यत्वमेव स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते–संकल्पादेवेति । संकल्पादेवास्य सर्वकामावाप्तिः । कुतः ? तच्छ्रुतेः। "स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति" (छा० ८।२।१) इति संकल्पादेव पित्रादिसमुत्थितिः श्रूयते । एवकारः साधनान्तरनिरपेक्षतां द्योतयति । संकल्पमात्रादेव सर्वकामावाप्तिरिति निर्गलितोर्थः।८।

अत एव चानन्याधिपतिः ४॥४॥९॥

अतः सत्यसंकल्पादेव अनन्याधिपतिः–नास्त्यन्यः पुरुषः कर्मादिर्वा नियामकः संकल्परोधको यस्य तादृशो भवति।

इदन्तु युक्तम् । ब्रह्मोपासनयैवास्य सत्यसंकल्पत्वादिसिद्धिरिति न ब्रह्माधिपत्यमत्र वार्यते किन्तु तदतिरिक्तस्य कस्यचिदप्याधिपत्यं नास्तीत्यभिधीयते । अत एव 'स स्वराड् भवति' (छा०७।२५।२) इत्यभिहितम् ॥९॥

इति संकल्पाधिकरणम् ॥

॥ अथाभावाधिकरणम् ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ।४।४।१०।

इदानीं मुक्तात्मनः संकल्पसत्वात्तस्य शरीरेन्द्रियादिविषये विचार्यते–किं मुक्तात्मनः शरीरेन्द्रियाणि सन्ति नवेति संशये शरीरेन्द्रियाणामभावं बादरिराचार्यो मन्यते। कुतश्चैवम्? आह ह्येवम् । 'न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति। अशरीरं वा वसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः (छा० ८।१२।१) इति मुक्तस्य शरीराभावमभिधत्ते । संकल्पस्य मनोऽधीनत्वान्मनोऽतिरिक्तानामिन्द्रियाणाम भाव इति मतम् ।अत एव "मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते । य एते ब्रह्मलोके" (छां० ८।१२।५।६।) इति श्रुतिः संगच्छते ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ४॥४॥११॥

जैमिनिराचार्ये मुक्तस्य शरीरेन्द्रियाणां भावं मन्यते । कुतः? विकल्पामननात् 'स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा' छा० ७।२६।२) इति विविधभावस्य कथनात् शरीरस्य भावमस्तीत्यवगम्यते । 'अशरीरं वाव सन्त'मिति श्रुतिस्तु कर्मादिनिमित्तकशरीराभावमभिधत्त इति ।११।

एवं मतद्वयम्प्रदर्श्य स्वकीयं सिद्धान्तमविष्कारोति भगवान बादरायणः–

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ।४।४।१२।

अत एव संकल्पादेवोभयविधं शरीरेन्द्रियादिसहितं तद्रहितञ्च मुक्तं जीवं मन्यते भगवान् बादरायणः । द्वादशाहवत् । यथा 'द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयु'रित्युपैति चोदनया द्वादशाहस्य सत्रत्वम् ' द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत् ' इति यजति चोदनया च तस्यैवाहीनत्वं भवति । तथा संकल्पवैचित्र्यादत्राप्युभयविधम् ।१२।

शरीरीरेन्द्रियरहितस्य कथं भोगोपपत्तिरित्यपेक्षायामाह—

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ४॥४॥१३॥

स्वसंकल्पसृष्टतन्वाद्युपकरणाभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः स्वप्नभोगवदीश्वरसृष्टैरुपकरणैर्भोगोपपत्तेः । अयम्भावः । करणकलेवराद्यभावेऽपि मुक्तः परमात्मप्रदत्तैस्तैस्तैरेव पितृलोकादिभिश्च लीलारसमनुभवति ॥१३॥

भावे जाग्रद्वत् ।४।४।१४।

स्वसंकल्पेन प्राप्तकरणकलेवरादिभावे पितृलोकादिविषयसद्भावे च जाग्रज्जीवभोगवन्मुक्तपुरुषः स्वप्नभोगविलक्षणं लीलारसमनुभवति ।१४।

नन्वात्मनोऽणुत्वात् ' स एकधा भवति त्रिधाभवति ' इत्यादिप्रोक्तेष्वनेकशरीरेषु व्याप्त्यनुपपत्तेर्नानेकैर्निरात्मकैः शरीरैर्मुक्तस्य भोग उपपद्यत इत्यत्राह—

प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति ४।४।१५।

यथैकस्मिन्प्रदेशे समवस्थितस्यैकस्यैव प्रदीपस्य स्वप्रभाद्वारा वेशः यथा चैकस्मिन्नपि देहे हृदयाद्येकदेशावस्थितस्यात्मनश्चैतन्यव्याप्त्या सर्वस्मिन्नपि शरीर आत्माभिमानस्तथा मुक्तस्याप्यनेकशरीरेषु समान एवात्माभिमानो व्यवहारश्च । एतदुक्तम्भवति । बद्धानां

जीवानामनादिकर्मणा संकुचितज्ञानत्वाद्देहान्तरे चैतन्यद्वारा व्याप्तिर्न भवति स्वदेहे तु तेषामावेशोऽस्त्येव । मुक्तानान्तु परमात्मोपासनयाऽपिगतकर्मबन्धानां परमात्मानुग्रहेणासंकुचितज्ञानत्वात् स्वदेहवद्देहान्तरेऽपि व्याप्तिरुपपद्यते । तेन च सर्वोऽपि व्यवहारः सम्यगुपपद्यते। तथा हि दर्शयति । " बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते " (श्वे०५।७।) तथा च स्वसंकल्पेनैव मुक्तस्य सर्वमुपपद्यते इति न कश्चिद्दोषः । १५ ।

ननु "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किंच न वेद नान्तरम्" (बृ०४।३।२१) इत्येषा श्रुतिर्मुक्तस्य बाह्यान्तरज्ञानाभावं वदत्यतः कथं तस्य सर्वज्ञत्वमुच्यत इत्यत्राह ।

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ।४।४।१६॥

एतज्ज्ञानाभाववचनं स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षं न तु मुक्तिविषयकम् । स्वाप्ययः सुषुप्तिस्तत्र ज्ञानाभावः श्रुत्यन्तरेऽपि प्रतिपाद्यते "नाहं खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति" (छा०८।११।२) इति । तथा 'वाङ्मनसि सम्पद्यते' इत्यादिदर्शनात् सम्पत्तिर्मरणं तत्रापि ज्ञानाभावः श्रुतौ प्रतिपादितः एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति" (बृ०२।४।१२) इति । मुक्तस्य हि सार्वज्ञ्यं श्रुतावाविष्कृतम्–"स वा एष दिव्येन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते । य एते ब्रह्मलोके" (छा०८।१२।५।६) इति मुक्तावस्थायां सर्वविषयकं ज्ञानं स्पष्टमेवाविष्कृतम् । तस्मात्संकल्पेनैव मुक्तस्य शरीरेन्द्रियादीनां सत्त्वमसत्त्वं सर्वज्ञानाश्रयत्वञ्चेति सिद्धम् ।१६।

इत्यभावाधिकरणम् ।

अथजगद्व्यापारवर्जनाधिकरणम् ।

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ।४।४।१७।

पूर्वं संकल्पमात्रेण मुक्तस्य सर्वकामावाप्तिरभिहिता । अनन्याधिपतित्वञ्चोक्तम् तथा सतीदमिदानीं विचार्यते । किं मुक्तस्य संकल्पमात्रेण परमपुरुषस्येव सर्वेश्वरत्वमपि प्राप्यत आहोस्वित्सर्वकामप्राप्तिरूपमैश्वर्यमेवेति संशये सर्वजगतामीश्वरत्वमपि । कुतः ? मुक्तत्वानन्याधिपतित्वेनार्थात्सर्वाधिपतित्वोपपत्त्या परमेश्वरस्येव सर्वनियन्तृत्वोपपत्तेः । " निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" इति परमपुरुषसाम्यापत्तिश्रवणाज्जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वमपि मुक्तस्य सम्भवतीति प्राप्तेऽभिधीयते—जगद्व्यापारवर्जमिति । जगद्व्यापारो जगदुत्पत्त्यादिकर्तृत्वं तेनाशेषचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदनियमनं तद्वर्ज्जमविद्यातिरोधानराहित्यपूर्वकपरब्रह्मानुभवरूपम् ' सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणे'तिश्रुत्यभिहितसंकल्पमात्रेण सर्वकामावाप्तिरूपं मुक्तस्यैश्वर्यमस्ति । न तु जगदीश्वरत्वमपि तत्तु परमपुरुषस्यासाधारणम् । कुतः? प्रकरणात् । " यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म" (तै० ३।१) इति परमात्मानमेव प्रकृत्याम्नातम्—नतु मुक्तात्मानम् । एवं " तदैक्षत बहु स्याम्प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत " (छा० ६।२।३) इत्यादि प्रकरणान्तरेष्वपि ज्ञेयम् । असन्निहितत्वाच्चापि मुक्तस्य । नहि जगन्नियमनादिषु मुक्तस्य सान्निध्यमप्यस्ति । येन तस्याप्ययं व्यापारः स्यात् ।१७।

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः। ४।४।१८।

ननु च "स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" (छा० ७।२५।२) इत्यादौ प्रत्यक्षेणैव स्वातन्त्र्योपदेशा मुक्तस्य निरंकुशमैश्वर्यं स्यादितिचेन्न, आधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः। अधिकारे नियुक्तानां हिरण्यगर्भादीनां लोकेषु स्थितान् भोगान्प्रति मुक्तस्य कामचारत्वोक्तेः विमुक्तबन्धो मुक्तो ब्रह्मविभूतिभूतेषु हिरण्यगर्भादीनां विकारलोकेषु यथासंकल्पं विहरतीति तदर्थः। नहि तेन वाक्येन जगद्व्यापारोऽपि मुक्तस्यास्तीति प्रतिपाद्यते ।१८।

तर्हि संसारिवन्मुक्तस्यापि विकारान्तर्वर्तिभोगभोक्तृत्वाद्बद्धस्येव मुक्तस्यापि भोग्यं क्षयिष्णु नश्वरञ्च स्यादित्यत्राह—

विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ।४।४।१९।

चकारः पूर्वोक्तहिरण्यगर्भादिलोकभोगसमुच्चयार्थकः। न केवलमाधिकारिकलोकस्थानेव भोगाननुभवति मुक्तोऽपि तु विकारे—जन्मादिके न वर्तत इति निरस्ताखिलविकारं निरवधिककल्याणगुणसागरं परंब्रह्म सविभूतिकमप्यनुभवति। तथा हि मुक्तस्य परमात्मनि सर्वात्मकेऽनन्तकल्याणगुणेऽनुभवितृत्वेन स्थितिमाह श्रुतिः—"यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते। अथ सोऽभयं गतो भवति" (तै० २।७) "रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति" (तै० २।७) इति।

अयमभिसन्धिः—अस्य चिदचिन्मिश्रस्य जगतः परमात्मविभूतित्वात्सर्वाधारे परमपुरुष एव जगत्स्थितिः "सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" (छा० ६।८।४) "तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन" (का० २।५।८) इत्यादिश्रुतेः एवञ्च मुक्तस्यापि ब्रह्मनिष्ठत्वात्सविभूतिकं ब्रह्मानुभवन्नाधिकारिकलोकभोगानप्यनुभवति मुक्तः। तदेव 'स स्वराड् भवति' इत्यादिश्रुत्याभिधियते न तु सृष्ट्यादिकर्तृत्वम् ।१९।

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ।४।४२०।

जगत्सृष्टिनियमनादिरूपो व्यापारस्तु परमात्मन एवेति दर्शयतश्चैवमेव श्रुतिस्मृती "सविश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिः (श्वे० ६।१६) "स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च। तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" (तै० २।६) एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय" (बृ० ४।४।२२) "एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" (बृ० ३।८।९) "य ईशेऽस्य जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुर्विद्यत ईशनाय" (श्वे० ६।१७) "भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः। भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" (का० २।६।३) इत्यादिका श्रुतिः। तथा स्मृतिरपि "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते" (गी० १०।८) "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" (गी० १०।४२) तस्मान्मुक्तस्यैश्वर्यं जगद्व्यापारवर्ज्जमिति ।२०।

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ।४।४।२१।

"सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता" (तै० १।२) इति मुक्तस्य ब्रह्मणा सह भोगमात्रेण साम्यं श्रूयते नतु जगद्व्यापारेणाऽपि। तस्माल्लिङ्गाज्जगद्व्यापारवर्ज्जमेव मुक्तस्य सत्यसंकल्पतया सर्वेषु लोकेषु कामचारत्वमिति ।२१। ननु परमात्मसंकल्पायत्तमेव मुक्तस्यैश्वर्यं यदि स्यात्तर्हि कदाचित्तदिच्छया पुनरावृत्तिरपि मुक्तस्याभ्युपेयेत्यत्राह—

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ।४।४।२२।

ध्यानोपासनवेदनादिशब्दवाच्यया परमपुरुषैकचिन्तनलक्षणयानन्यभक्त्या प्रसन्नेन परमपुरुषेणार्चिरादिना ब्रह्मलोकं नीतस्य

मुक्तस्यानावृत्तिरेव "स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते" (छा० ८।१५।१) इत्यादिवैदिकशब्दादवगम्यते ।

एवं स्वानन्यभक्तस्यानावृत्तिः स्वयम् गीताचार्येण भगवताऽप्यभिहिता—

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमं गताः ।। गी० ।८।१५।

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते ।।गी०। ८।१६।

नहि सम्यगाराधितपरमपुरुषचरणस्य अत एवावाप्तसमस्तकामस्य सर्वदा नित्यनिरतिशयानन्दमनुभवतो मुक्तस्य कथञ्चिदपि जन्मजरामरणादिदुःखसंकुले सातिशयसुखे जगति जायते पुनरावर्तनक्लेशलेशः । न वाखिलवात्सल्यसौजन्यसौशील्यकारुण्यजलधिर्भगवान्भक्तजनानुकम्पापरायणः परमपुरुषः श्रीरामचन्द्रः परमात्मा स्वानन्यभक्तं ज्ञानिनं स्वलोकमानीय कर्हिचिदप्यावर्तयिष्यति । यतः स्मर्यते स्वाश्रितजनमनन्यभक्तमुद्दिश्य तस्य परमकारुणिकस्य परमपुरुषस्य सर्वस्मादुत्कृष्टेयम्प्रतिज्ञा ' अप्यहं जीवितं जह्याम् " (वा० आ० १०।१८)

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम । वा० यु० ।

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थ महं स च मम प्रियः । गी० ७।१७।

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः सहि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् । गी० ७।१८।
अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् । गी० ९।२२।

तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि नचिरात्पार्थ ! मय्यावेशितचेतसाम् । गी० १२।७।

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः । गी० १२।८।

तस्मात्परमपुरुषमुपसम्पन्नस्य मुक्तस्य पुनरावृत्तिर्न भवतीति सिद्धान्तः । सूत्रावृत्तिः शास्त्रसमाप्तिं गमयति ।

इति जगद्व्यापारवर्जाधिकरणम् ।

इति श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

। समाप्तश्चाध्यायः ।

परिसमाप्तञ्च शास्त्रम् ।

मायावादिकुतर्कजालरचितव्याख्यानसंमूर्छितां-
यो व्याख्यासुधया त्रयीं भगवतीं सञ्जीवयन् राजते ।
तस्याचार्यशिरोमणेर्विजयिनो वादाहवे श्रीमतो-
रामानन्दमुनेर्वचोऽखिलजगत्क्षेमाय सञ्जायताम् ॥१॥

॥ श्रीमते रामानन्दाय नमः ॥

शुद्धि पत्रम् ।

पृष्ठ	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	८	ब्रह्मणो	ब्राह्मणो
,,	१८	श्यति ध्या	श्यते निष्कलंध्या
४	३	नीयनि	नीयंनि
,,	७	णप्राधा	णप्रधा
,,	८	परपुरु	परमपुरु
,,	१६	शद्वेन	शब्देन
५	५	गन्तव्यो	मन्तव्यो
,,	१३	तीयंग्रहा	तीयग्रहा
,,	१६	लभ्ये	लम्भे
६	१२	चेत्यवग	चावग
,,	१५	तदुद्भवस्य	तदुद्भवश्च
,,	२४	अथभयं	अथ तस्य भयं
७	१३	२।१।१५	२।१।१४
८	१४	तदेतनादि	तदेतदनादि
८	१५	स्वशतेन	स्ववशेन
,,	२३	रूढेश्रद्धा	रूढेः श्रद्धा
९	२	द्वेतता	द्वैते ता
११	२३	तपरमत्र	तपदमत्र
१२	३	तो ज्ञानं	तोऽज्ञानं
,,	१६	हि-ज्ञानस्य	हि-अज्ञानस्य
१६	१९	रम्भणब्दा	रम्भणशब्दा
,,	२३	मात्मापर	मात्मपर
२२	१०	कल्पते	कल्प्यते
,,	११	तत्र	अन्यत्र
,,	११	रजतेसर्पादि:	रजतसर्पादि:
२४	२१	सेन श्रा-	सेन तत्रा-
२९	१५	पराविश्य	परविश्य
३२	१९	क्यस्थातु	क्यस्यातु

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३५	७	भावती	भगवतो
,,	१४	स्थूलबध्या	स्थूलबुध्या
,,	१५	मशक्ये	मशक्यं
,,	२३	विकारहितं	विकाररहितं
३६	१७	न हि भ	न हि भ्रान्तिर्भ
,,	१७	भवति भ्रा	भवति नवा भ्रा
३७	१५	नन्वनव	नन्वव
३८	५	दुर्वार एवे	दुर्वाद एवे
४०	२४	शक्तिमत्सा-	शक्तिसा
४१	१५	*त्य	तैत्य
४१	१७	स्यतःपर	स्य पर
४३	१८	रोऽध्या	रोऽयोध्या
४४	९	कश्चित्स्फोटा	स्फोटा
४५	११	ज्ञःसस र्व-	ज्ञः सर्व
४६	८	सर्वस्य	सर्वस्था
४७	२४	शब्दार्थास	शब्दार्थस
५२	५	॥ वै० सं०	॥ सन० सं०
,,	८	॥ वै० सं०	॥ सन० सं०
,,	१०	॥ वै० सं०	॥ सन० सं०
५८	२१	सद्विधाप्र	सद्विद्याप्र
६०	३	तदेव	सदेव
६१	२	याः सर्वे	यः सर्वे
,,	२१	न्विच्छद्धिः	न्विच्छाद्धिः
६९	१४	म्यपमृतः	म्यमृतः
७३	१६	ज्ञससर्व	ज्ञः सर्व
७५	१९	(श० ता०)	(रा० ता०)
,,	२०	मुषपद्य	मुपपद्य
,,	२३	मृणाधि	णाधि

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
७८	१२	ज्ञ वजावीश	क्षौद्रावजावीशा
७९	१२	सृष्टयाविधा	सृष्टयभिधा
८२	१०	स्पर्शत्त्व	स्पर्शवत्त्व
९२	३	नन्द्रान्देश्च	नन्दादेश्च
९३	२५	सन्धा नाम	सन्धानम्
१०३	५	शैयंमस्तस्य	शैयंस्तस्य
,,	७	१।२।८।	१।२।९।
१०५	७	दुर्दशं	दुर्दर्शं
,,	२२	स्तदपित	स्तदर्पित
१०६	८	वस्तंदेव	वस्तं देव
१०९	१९	गत्समिधा	गत्यभिधा
११३	१	१।२।१०	१।२।२०
,,	४	प्यद्वश्यत्वा	प्यदृश्यत्वा
,,	१५	१।२।११	१।२।२१
११४	६	१।२।१२	१।२।२२
१२२	१	मष्ठत	मञ्जुष्ठत
१२९	१९	याथार्थ्य	यथार्थ
१३१	२	धृते	धृतेः
१३२	१४	ताज्ञात्व	ताज्ञत्व
१३४	१९	ते सर्व	ते सर्वे
,,	२४	पत्तेध्या	पत्तेर्ध्या
१३८	२५	भिष्टमृद्धीयमानं	भिधीयमानंदष्टं
१४३	२२	ज्ञः स सर्व	ज्ञः सर्व
१५०	९	न्यौरज्ञात्वं	न्यैरज्ञातत्त्वं
१५१	३	तिष्ठति	तिष्ठेदिति
१५२	१७	नन्द्रास्य	नन्दस्य
,,	२२	पत्ते दर्श	पत्तेर्दर्श
१६०	२५	तुस्यातस्या	स्यात्तस्या
१७७	२५	पृष्ठन् टवा	पृष्टवाम्
१८४	२१	समास:	समासः

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१९८	२५	च्याज्ञात	च्यत इति
२१२	१८	त्वाजत्वा	त्वाज्ञत्वा
,,	२१	पदार्थ पर्य	पदार्थे पर्य
२१४	१०	रिच्यते	रिच्यन्ते
२१५	१	चिचिद्ध	चिदचिद्व
२२९	१३	शब्दवच्य	शब्दवाच्य
२३२	२	कतर्तृत्वा	कर्तृत्वा
,,	१६	न्यप्रतिषे	न्यविप्रतिषे
,,	१९	स्याभेदे	स्याभेद
२३३	२३	संयुज्यमाना	संयुज्यमाने
२३७	१३	धर्मीमना	धर्मी ना
२३९	११	पनित्प्र	पनिषत्प्र
२४३	२३	तर्त	तर्तं
२४७	१४	पश्चेत्त	पत्तेश्च
२५१	९	रेरेण	रवेण
२५६	४	सैवैक	तस्या एवैक
२६१	१४	त्वाजीव	त्वाज्जीव
,,	१६	तस्माका	तस्मादाका
२६२	१७	तच	तच्च
२६४	१६	दण्ड-	दणु-
२७१	१९	समाध्यावमाश्च	समाध्यभावाच्च
२७२	७	कार्यस्वेति	कार्यस्य वेति
२७६	२३	सत्रंदा	सर्वदा
२७७	२०	तोत्र	तोऽभयोत्र
२७९	३	नेर्व परः	नैवं परः
२७९	२४	श्रऽतोयप गृ	श्रुतयःपरिगृ
२८०	२०	पङ्क्तेःपश्चायोज्यम् (अदृष्टानियमात् । २।३।५१) इति	
२८१	८	थत्सिद्ध	थकृसिद्ध
३००	९	यन्ने"	यन्ते"

पृष्ठे	पंक्तौ
१०२	२३
१०४	१६
१११	१९
११६	२
१२१	१७
,,	२२
१३१	२०
१३२	१
,,	१४
१३३	५
१३४	२
१३८	१३
१४१	७
१४३	२
,,	१३
१४८	१४
१५५	८
१५६	११

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३०२	२३	यवंत	यत्तत्वं
३०४	१६	यवस्थान	यस्थान
३११	१९	गाद्वः प्र	गाद्भेः प्र
३१६	२	जीवस्यैव	जीवस्येव
३२१	१७	तद्मैत	तद्वैत
,,	२२	लभ्यते	लभ्यन्ते
३३१	२०	कर्तृमत्व	कर्तृकर्मत्व
३३२	१	यस्त्वात् ॥	यस्त्वादिवत् ॥
,,	१४	तथतेरा	तथेतरा
३३३	५	हत्युयास्य	इत्युपास्य
३३४	२	ब्रह्मागुण	ब्रह्मगुण
३३८	१३	णा स्यर्धितु	णा स्पर्धितुं
३४१	७	यर्थ्यंयेव	यर्थ्यमेव
३४३	२	स्मृतिः स्मृतिः	स्मृतिः
,,	१३	धाश्वर	धाम्बर
३४८	१४	तितवबुद्धिः	तितत्त्वबुद्धिः
३५५	८	मयक	मयकत्वङ्ग
३५६	११	एयाम	एषाम

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
,,	१२	त्वङ्गत्व	त्वङ्गत्व
३५८	८	शब्दाश्वा	शब्दथ्व
३६७	२१	र्हस्थत्या	र्हस्थ्यत्या
३६८	२१	र्कृणव्रतानि	र्कृणैर्कृणवानि
३७१	२१	स्फुयति	स्फुटयति
३७५	१६	त्यद्याप	त्ययाप
३८४	२०	हत्यत्र	इत्यत्र
,,	२३	लः स्तु-	लः स्व·
३९२	२१	ध्यायती	ध्यायन्ती
३९५	४	क्षीथते	क्षीयते
,,	१३	मश्लेषः	मसंश्लेषः
४०२	१८	विशेशषान्ता	विशेषान्ता
४१३	१८	रावूर्ध्वं	रादूर्ध्वं
४१४	१४	येऽवली	ये बली
४२२	२१	निवृत्तावबि	निवृत्ता वि
,,	२४	पंक्तौ "ह्रोस्विदविरोधादुभयस्वरू-पेणा" इति त्याज्यम्	
४३१	७	परमं	प'मां

इति शुद्धिपत्रम् ।

સમરીતિર્મહાતેજાઃ પરબ્રહ્મ સનાતનઃ |
જાયતાંજ્ઞાનકી નાથો વેદવેદ્યો મહામતિઃ ||
Ankur Nagraj

एतद्भाष्यमधोदर्शितेषु स्थानेषु लभ्यम्

(१) स्वामी पं. श्रीरामवल्लभाशरणजी महाराज

जानकीघाट—अयोध्या.

(२) महन्त श्रीरामशोभादासजी महाराज

श्रीमणिरामजीकी छावनी—अयोध्या.

(३) स्वामी श्रीरघुवरदासजी वेदान्ती

दर्शननिधि

उंझा. (उत्तर गुजरात)

(४) महन्त श्रीप्रेमदासजी महाराज

वैद्यविद्यावि शारद

मोटामन्दिर–पालनपुर.

श्रीरामतापिनीयोपनिषत्श्रीमदानन्द भाष्ययोर्मुद्रणसाह्यप्रदा-यिनामुपकारंस्मरामः

रु०	नाम
१३५)	श्रीहनूमान गढ़ी से
१०५)	राजगोपालम०रामदासजी
१०२)	श्रीरामवल्लभाशरणजी सत-गुरुसदन
१०३)	श्रीगोमतीदासजी हनूमत निवास
१५१)	महन्त रामशोभादासजी मनीरामजी की छावनी
१७८)	पं० श्री रामवल्लभाशरणजी जानकी घाट,
१०१)	महन्त ईश्वरदासजी बड़ी छावनी
५०)	महन्त रामप्रियाशरणजी श्रावण कुञ्ज
५१)	महन्त विदेही जी के
५०)	विजावरकी बड़ीरानी सा०
३०)	सीतारामीय महन्त मथुरा दासजी गुजरात
२८)	महन्थ रामरंगी लेशरण मैहर
२५)	,, रघुवीरदासजी जमात
११)	भागीरथदासजी

नाम	रु०
म० सुखरामदासजी नयाघाट	१०)
,, रामलखनदासजीविद्याकु०	२०)
,, रामऔतारदासजी भीनुजीकी बगिया	१०)
रामायणी श्रीरामबालकदासजी बड़ी छावनी	१५)
राघवदासजी नेपाली मनीरामजी की छावनी	२५)
रामकुमारदासजीअधिकारी	२५)
महन्थ रामचरणदासजी पंजाबी मठपुरी	१०)
,, भगवानदास तुलसीबाड़ी	१५)
,, रामनिरंजन दासजी तु०	१०)
,, प्रह्लाददासजी	१०)
,, रामप्रसाददासजी अमोली पुर कुटी	१५)
,, रामदासजी डाड़िया	१५)
,, हरिनारायणदासजी जानकी निवास	१५)

१०) म० सियारघुवरदासजीछोटी कुटिया
१०) ,, तपस्वीजी की छावनी
१०) ,, शत्रुहनदासजी
१५) ,, रामशरणदासजी
१५) ,, रघुवरदासजी सीढ़ीपुर
१५) ,, रघुवरदासजी, राघवजी
११) रामसेवकदासजी चित्रकूटी गूदर
२५) महन्थ जानकीप्रसादजी मत्त गजेन्द्र
११) कन्हैयादासजी व्यास
१०) पुजारी जगदेवदासजी
१०) विंध्येश्वरीप्रसादजीकीमाता
११) महन्थ जनकदुलारीशरणजी बावनजी
२५) तरके महन्थ गोकुलदासजी बड़ी छावनी
१०) रामदासजी स्थान काठिया
१२) रामभवनशरणजी रामसखे
११) महन्थ रामटहलदासजी
१०) पं० मणीरामदासजी
१०) म० दामोदरदासजी रंगमहल
२५) महन्थ लक्ष्मणशरणजी जान की घाट,

—::*::—

महन्थ सियारामदासजी ५)
,, घनश्यामदासजी २)
,, रामचन्द्रदासजी रायगंज ४)
महाबीरदासजी १)
पुजारी रघुबीरदासजी पत्थर मन्दिर १)
म० हनुमानदासजी पत्थर मं० ५)
,, प्रेमदासजी अहिल्या घाट २)
जगन्नाथ प्रसादजी २)
पं० वैष्णवदासजी १)
म० देवादासजी खाकीअखाड़ा ४)
भद्देश्वर पंडा १)
म० रामप्रियादास लीला मं० १)
पं० रामदेवशरणजी १)
रामदासजीतपसी लक्ष्मणघाट२)
महन्त बलरामदासजी लक्ष्मण-घाट ५)
छविरामदासजी पुजारीलक्ष्मण घाट, १)
बलरामदासजी रामघाट २)
नारायणदासजी तपसी २)
जगन्नाथदासजीतुलसीबाड़ी १)
पं० सरयूशरण तुलसीबाड़ी २)
म० कौशल्यादासजी बु०खंडी ५)
जैरामदासजी बेतियामं० १)
म० नारायणदासजी तु० बाड़ी २)
रामकुमारदासजीछोटीकु० १)
म० रामशरणदासजीराघवकुञ्ज२)
दामोदरदासजी कटरा १)
मथुराप्रसाद मुन्शी १)

२) बैदेहीबल्लभशरणजी विभीषण कुण्ड
१) महन्त नारायणदासजी जगन्नाथ मन्दिर
२) रामलालदासजी
१) जयरामदासजी
५) पं० श्रीमाधोदासजी आनन्द भवन
५) परमहंस रामदासजी लालसाहब
२) गणेशदासजी
७) म० शत्रुहनशरणजी ऋणमो.
२) रामस्वरूपदासजी
४) म० गंगादासजी तुलसी बाड़ी
२) महन्त कामतादासजी सरयू मन्दिर
१) रामस्वरूपदासजी रायगंज
५) जगन्नाथदासजी हथुवा स्थान
२) जयरामदासजी फुलवरिया
१) रामसुन्दरदासजी
५) आकन वाले सीतारामदासजी
१) बुढ़िया माई
४) बाबू रघुनन्दनशरणजीअमांवा
५) महन्तरामचरणदासरामघाट
१) कृष्णदासजी
१) रामटहलदासजी गोबरी
५) अयोध्यादासजी बुटवल

पंडित भरतदासजी ५)
रामकिशोरदासजी १)
हनुमानदासजी वैद्य ५)
महन्तअवधशरणजी रामाबा ५)
पं० भगवत दासजी कौशल्या-भवन ५)
म० पुरुषोत्तम दासजी कोप-भवन १)
तुलसीदासजी १)
बृजविहारीदासजी १)
मलूकदासजी १)
कुञ्जविहारीदासजी १)
रामदेवशरणजी १)
रामदासजी १)
मिथिलाविहारी शरणजी २)
महन्थरामलखनशरणजीकिला५)
रामशरणदासजी २)
धर्म भगवान २)
रामपियारीशरण १)
म० राजकिशोरदासजी १)
म० रामजीवनदासजी २)
किशोरीशरणजी १)
बाबू कुन्दनलालजी २)
बाबू रामचन्द्रशर्मा २)
चन्द्रकलादेई २)
परमानन्दशरण जी २)
धनपतराय २)
रामविहारीशरणजी १)

१) बिमलाशरणजी
२) बाबू लवकुशशरणजी
१) सियावल्लभशरणजीसंतनिवास
१) सुदामादासजी संतनिवास
२) रघुनन्दनदासजी
१) रामदासजी
२) रामस्वरूपदासजी
१) केशोदासजी
४) म० जनकदुलारी शरणजी नवलकिशोर कुंज
१) रामचन्द्रप्रसादजी
१) पद्मदासजी
७) महन्थ कुंजविहारीशरणजी चारुशीला कुंज
२) वैष्णवदासजी
५) म० रघुवरशरणजी जालवन
२) बालकदासजीनृत्यराघवकुंज
५) म० जैरामदासजी
१) रामपदारथदासजी
५) म० रामदासजी स्थान वेदान्ती
१) रामदासजी नयाघाट
१) कमलाशरणजी अहिल्याघाट
२) संतशरणजी
१) वैष्णवदासजी स्वर्णखर कुंड
४) माई रामदुलारी टोडी मंदिर
५) लालमती बाई
५) जालवन माई
१) राजारामशरणजी

पं० म० श्रीमोहनदासजी गोपालपुर ५)
रामलखनदासजी २)
मुर्लीदासजी १)
म० रामदासजी रामधाम १)
द्वारिकादासजी २)
गिरवरदासजी २)
चारसंप्रदा ४)
वाजपेई रामसुधीरजी १)
म० कमलाशरणजी रायगंज ४)
रामस्वरूपदासदजीरायगंज १)
पं० रामजानकीशरणजी १)
गरीबदासजी १)
म० पं० सुदामादासजी २)
अयोध्यादासजी १)
रामानुजदास जी रा० गो० १)
पुजारी तुलसीदासजी रा. गो. २)
रामचरणदास जी १)
रणछोड़दासजी १)
प्रयागदासजी १)
भगवानदासजी १)
सियारघुवरशरणजी २)
जयरामदासजी १)
बलदेवदासजी १)
अनन्तदासजी १)
रामप्रकाशदासजी १)
रघुनन्दनदासजी २)
महन्थ हनुमानदासजी २)

१) सियारामदासजी सीढ़ीपुर
१) रामदासजी राघोजी का मंदिर
२) महन्त अयोध्यादासजी
१) रामअधीनदासजी रसिकनि.
५) महन्थ माधोदासजी छावनी रामकिंकर
१) रामनाथ ब्रह्मचारी रामघाट
२) महन्थ बलरामदासजी रावत
३) „ दयालदासजी खाकचौक
१) परमहंस बेनीमाधो
१) महन्थ रामकुमारदासजी रा. मसनेही
१) महन्थ दशरथीदासजी रामनिवास
१) महन्थ गोविन्ददासजी
१) जगन्नाथदासजी रामघाट
५) श्रीमौनीजी महाराज रामघाट
१) रामटहलदासजी नागा
मधुसूदनदासजी स्थान पं० भरतदास
१) जयरामदासजी पुजारी लख०
२) रामाज्ञादासजी छा० रामघाट
१) भगवतदासजी रामघाट
५) पलटूदासजी अखाड़ा
१) महन्थ रामरूपशरणजी
२) साकेत राजमहल
२) रामकुमारदासजी
५) दिनकरदासजी

दीनदयालशरणजी ५)
जयन्तीशरणजी ५)
महन्थ रामदासजी कटरा ७)
गंगादासजी १)
रामचरणदासजी महन्त बाघी-मंदिर ४)
रामरसालशरणजी १)
लक्ष्मणशरणजीबूढ़े कामदकुंज २)
मुसम्मात पंथपाकर २)
मु० नरपाली २)
राममनोहर शरणजी १)
अवधबिहारीशरणजी महन्थ ऋणमोचघाट १)
देवकी बाबू ऋणमोचन १)
सियारामशरणजी प्रेमी १)
गोपीदासजी १)
रामलालदासजी २
सरजूशरणजी २)
जानकीवल्लभदास जी २)
पुजारी नरहरीदासजी इवाक मन्दिर २)
महादेवप्रशाद लखनऊ २)
रामकिशोर वकील १)
सियावरदासजी १)
रामनारायणदासजी १)
रामध्यानदासजी १)
महन्थ हरीदासजी २)
रामेश्वरदासजी १)

१) बलरामदासजी मेहनावल
४) महन्थ रामनीरंगीदासजी
१) महन्थ सरजूदासजी तुलसी-बाड़ी
१) महन्थ अयोध्यादास रामाज्ञा-दासजी का स्थान
६) सियाशरणजी मधुकरराज
१) महन्थ रघुनाथदासजी बदनपुर
४) तपस्वी जयपुर वाले
२) अवधशरणजी श्रीजानकीघाट
१) सीतारामशरण जी
२) महन्थ सीतारामदासजी मंदिर दूबे का
१) सियारामदासजी नयाघाट
१) परमहंस रामसुन्दरदासजी
२) महन्थ धर्मदासजी बंकाघाट
१) रामचरणदासजी फतुहा
१) मदनमोहनदासजी वाकरगंज
महन्थ सीतारामदासजी नायक
४) मन्दिर
१) बासुदेवदासजी माधुरीकुञ्ज
१) सरजूदासजी कोठारी
५) प्रमोदवन बड़ी कुटिया महन्थ
१) गरीबदासजी
२) पं० रामकृष्णदासजी
१) देवकुमारदासजी
२) डिपटी द्वारिकाप्रसादजी
१) नरमदासजी

परमहंस शुकदेवदासजी ५)
नन्द रामदासजी १)
परमहंस रामदासजी गयावाले ७)
भगवतदासजी १)
नागा रामदासजी २)
म० लालदासजी नौगजी २)
धनुषधारीशरण गायनाचार्य ३)
मेवालाल दर्जी १)
बाबू जनकलीबिजय राघवकुञ्ज २)
हनुमानदास धर्मशाला २)
बलदेवनारायण वकील ३)
तुलसीदासजी १)
बासुदेवदासजी उर्मिलाशरणजी का चेला १)
रामआश्रयदास रामझरोखा १)
भरतदासजी छावनी तपसी १)
गंगादासजी १)
भगवानदासजी बृहस्पतिकुंड १)
मन्त्री रामयशजी १)
तपेश्वरदासजी महन्थ ५)

बृहस्पतिकुण्ड

महन्थ रामदासजी कमरिया ५)
रामेश्वरदासजी १)
महन्थ सरजूदासजी लवकुश २)
मन्दिर
सरयूदासजी नागा दिगम्बर ५)
महन्थ गंगादासजी ५)
हनुमानशरणजी कामदकुंज १)

५) अयोध्यादासजी फलहारी बामदेव

५) महन्त लक्ष्मणदासजी परसा

१) सीतारामदासजी संतनिवास

५) गजाधरदासजी पापरियामठ पुरी

४) परमहंस माधोदासजी मनी-पर्वत

१) बाबू जगतनारायणसिंह

१) महन्त रामसेवकदासजी

१) अनन्तदासजी

१) नरसिंहदासजी त्यागी

१) रामकिंकरशरणजी

१) मदनमोहनदासजी डाड़िया

३) महन्त रामस्वरूपदासजी लक्ष्मणघाट

२) ईश्वरदास जानकीकुञ्ज

१) रामखेलावनदासजी थपाथैली

५) सियारामदास चेला पंडितजी श्रीजानकीघाट

१) गणपतसिंह बिलारी

१) मदनमोहनदासजी

१) रामदासजी छावनी

१) नारायणदासजी रसौया छा०

५) वैष्णवदासजी गुजराती छा०

५) हरिहरदासजी परिक्रमा वाले

५) टीकमदासजी

१) भागीरथीलाल बिलारी

१) मनीराम फोनोग्राफर

बलदेवदासजी र० छा० १)

सारंगदासजी छावनी १)

पं० हरीदासजी १)

पंडिताइन सुभौली ५)

रामशरणदासजी १)

लक्ष्मीबाई ५)

रामदासजी ५)

रघुत्तमदासजी नयाघाट १)

रघुवरदासजी १)

हरिचरणदासजी बेतिया १)

पखाउजी मणीराम १)

रामअधारदासजी सखीजी का स्थान २)

रामशरणदासजी तुलसीबाड़ी १)

विमलाशरणजी तुलसीबाड़ी १)

भरतदासजी १)

महन्त नागेश्वरदासजी ३)

महन्त शत्रुहनदासजी २)

कोतवाल दासरथीदासजी १)

प्रेमी रामप्रियाशरणजी १)

पं० सियारामदासजी ३)

नारायणदासजी ५)

द्वारिकादासजी २)

वेदान्तीजी ३)

सीतारामदासजी १)

रामहरषदासजी १)

जगन्नाथदासजी १)

सुखरामदासजी १)

रघुनन्दनदासजी

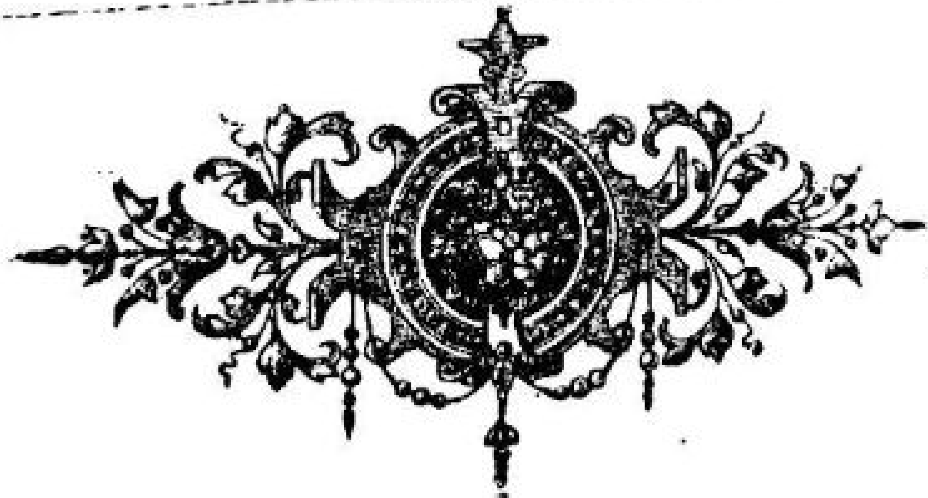
२) नारायणदासजी
१) शिवरामदासजी
५) श्यामसुन्दरदासजी चेला ह-
रिनामदासजी
१) मधुसूदनदासजी मनीपर्वत
२) रामरजादासजी रामायणी
२) लालबिहारीदासजी
१) रामजसदासजी
१) भगवानदासजी
१) रामलोकनदासजी
१) रामेश्वरदासजी
५) महन्त सीतारामदासजी ख-
जुहाकुण्ड
१) दुखहरनदासजी
१) बलभद्रसिंहजी अमावांकोठी
२) पट्टा वाले हरीदासजी
५) महन्त रामप्रियादासजी महा
निर्वानी
१) पंजाबी मौनी जगदीश बाबू
१) महाबीरदासजी
२) रामलखनदासजी
१) गंगादासजी
५) परमहंस माखनदासजी व-
सिष्ठकुण्ड
५) महन्थ फकीरेरामजी
२) रामशिंगारशरणजी जानकी०
१) सीतारामशरणजी
४) हनुमानशरणजी छत्रपुर

रामकिशोर विद्यार्थी १)
सीतारामशरणजी २)
महन्थ बालमुकुन्ददासजी २)
नयाघाट
लक्ष्मणदासजी १)
रामबिहारीशरण शुक्ल नया० २)
म० सरजूदासजीवसिष्ठभवन ५)
म० सुग्रीवदासजी कपुरिया ५)
छंगा भगत १)
जानकीदासजी नागा १)
बाबू कालीप्रसादजी २)
पुजारी महाबीरदासजी २)
रुधौली मन्दिर
परमहंस पर्वताधीश सिया- १)
रामशरणजी
हनुमानदासजी १)
महन्थ रामरतनदासजी चि- ५)
रक्त स्थान
कोतवाल बद्रीदासजी १)
रामखेलावनदासजी १)
पं० रामदासजी खाकीअखाड़ा १)
राघोदासजी छावनी १)
शत्रुहनशरणजी छावनी ८)
गजानन बाबा छावनी ५)
रामसुन्दरदासजी रामायणी २)
पं० मथुरादासजी छावनी १)
रामजीवनदासजी पुजारी छा० २)
भीषमदासजी बाबा छावनी २)

२) रामकृष्णदासजीउत्सवी छा०
२) सीतारामदासजीरामधुनिवाले
१) बलरामदासजी छावनी
१) रामविहारीदासजी छावनी
१) पुजारी अवधकिशोरदासजी
१) कमलेश्वरदासजी कोतवाल छावनी
१) सीतारामदासजी तपस्वीछा०
१) राममनोहरदासजी रसोंया छावनी
१) रामस्वरूपदासजी छावनी

बालमुकुन्ददासजी २)
बलदेवदासजी नरसिंह २)
रामरतनदासजी रसोइया १)
रामअधीनदासजी १)
रामकुमारदासजीगोपालपुर १)
बालगोविन्ददासजीथिलहिया १)
रामटहलदासजी १)
मंगलदासजी २)
पाटनदीन मिस्त्री २)
रामानुजपरांकुशदासजी १)

રામરીતિર્મહાતેજા: પરબ્રહ્મ સનાતન: |
જયતા જગ નવી નાથો વેદવેદ્યો મહામતિ: ||
Ankur Nagpal

अकरादिक्रमेण सूत्राणां सूची ।

– आ –

इति सूत्रसूची समाप्ता ।

સમરીતિર્મહાતેજાઃ પરબ્રહ્મ સનાતનઃ।
જયતાડ્જાનકી નાથો વેદવેદ્યો મહામતિઃ॥
Ankur Nagar

